

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
FILOZOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV BOHEMISTIKY

DIPLOMOVÁ PRÁCE

FRAZÉMY, JEJICH FUNKCE A PROMĚNY V TEXTECH UMĚLECKÉ
LITERATURY

Vedoucí práce: doc. PaedDr. Bohumila Junková, CSc

Autor práce: Bc. Žaneta Pixová

Studijní obor: Bohemistika

Ročník: 2. ročník

2013

Prohlašuji, že jsem svou diplomovou práci vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., v platném znění, souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

České Budějovice, 10. 01. 2013

.....

ANOTACE

Práce se věnuje sledování frazémů v uměleckém stylu. Skládá se ze dvou částí. Teoretická část obsahuje vysvětlení hlavních pojmů, zabývá se klasifikací frazémů, všímá si jejich utváření a proměn, aj. Teoretické poznatky jsou ilustrovány příklady frazémů. Dále se práce věnuje literatuře a stylistice.

Druhá část zahrnuje praktický výzkum. Zabývá se typy frazémů, jejich funkcí a proměnami v jednotlivých textech české literatury. Snahou je zjistit, jak autoři s frazeologickými jednotkami pracují, a jak se odlišuje podoba těchto jednotek v textech napříč časem. Ve 4 zvolených obdobích se práce pokusí představit společné i specifické rysy frazeologických jednotek, a následně vytvořit zobecňující syntézu.

ANNOTATION

This project is devoted to tracking idioms in an artistic style. The project consists of two parts. The first theoretical part contains explanation of crucial terms, classification of idioms and their formation mechanism and etc. Theoretical information illustrates examples of idioms. It followed by interpretation of the literature and stylistics.

The second part contains practical research. Project deals with the types of idioms, their function and changes in individual texts of Czech literature. The aim is to determine how authors with phraseological units are working and what are the common and different features of idioms in texts across time. In 4 selected periods will be presented common and specific features of phraseological units and then create generalizing synthesis.

Poděkování

Děkuji své vedoucí, paní docentce PaedDr. Bohumile Junkové, CSc. za cenné rady a velkou vstřícnost při zpracovávání diplomové práce. Děkuji také ostatním pracovníkům Filozofické fakulty, za podporu a inspiraci během celého studia.

OBSAH

1. ÚVOD	07
1.1. METODOLOGIE	08
2. FRAZÉM	09
3. LITERATURA A UMĚLECKÝ STYL	16
4. FRAZÉM A LITERATURA	23
5. TYPY FRAZÉMŮ V TEXTECH ČESKÉ LITERATURY	26
5.1. TYPY FRAZÉMŮ PODLE PŮVODU	26
5.2. TYPY FRAZÉMŮ PODLE FORMY	32
5.3. TYPY FRAZÉMŮ PODLE DRUHU	33
5.4. TYPY FRAZÉMŮ PODLE PŘÍZNAKU	43
6. FUNKCE FRAZÉMŮ A PRÁCE AUTORŮ S NIMI V TEXTECH ČESKÉ LITERATURY	49
6.1. FUNKCE FRAZÉMŮ	49
6.2. ZPŮSOB ZAPOJENÍ FRAZÉMŮ DO TEXTU	57
7. PROMĚNY FRAZÉMŮ V TEXTECH ČESKÉ LITERATURY	66
7.1. AKTUALIZACE	66
7.2. INTERNACIONALIZACE	68
7.3. UNIVERBIZACE A MULTIVERBIZACE	69
7.4. PROMĚNY V RÁMCI ČASU	70
8. ZÁVĚR	72
9. SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	76
10. SEZNAM TEXTŮ PODLE OBDOBÍ	80
11. PŘÍLOHY	87

1. ÚVOD

Myšlenka sledovat frazémy, jejich funkce a proměny v textech umělecké literatury, vznikala již při práci bakalářské, v níž jsem se věnovala užití frazémů v textech jednotlivých funkčních stylů. Získala jsem tak základní povědomí o tom, jaké role hrají frazeologické jednotky v literárních dílech, a především jak mnohdy různě a jindy naopak ve shodě s nimi autoři pracují.

Lákalo mě tuto problematiku prozkoumat podrobněji, proto jsem se rozhodla nyní zaměřit na uplatnění frazémů v jednotlivých etapách historického vývoje české literatury, a na tomto základě se pokusit vymezit, v jaké podobě a funkci se vyskytují frazeologismy v uměleckých textech, a všimnout si jejich společných nebo rozdílných rysů v závislosti na genezi těchto textů.

V úvodu práce shrnuje teorii o frazémeh, vycházející z bakalářské práce. Pro účely hodnocení frazémů v uměleckých textech se zaměřuje především na typy, funkci a proměny frazémů obecně. Podrobnější sondu přináší na poli historie a informuje o badatelích, kteří se frazémy podrobněji zabývali, včetně jejich děl. Dále se práce věnuje pojmu literatura a umělecký styl, se snahou o popsání základních specifík s přihlédnutím ke zvolenému tématu. Syntéza se opírá o odbornou literaturu, z níž též cituje. Třetí část je poté věnována vztahu obou pojmů – frazému a literatury, jejich společným a odlišným znakům, i vzájemným vztahům.

Následuje samotný výzkum na podkladě textů. Záběr je velmi široký, proto jsem stála nejprve před volbou vhodné periodizace. Ty jsou nejčastěji vytyčovány podle jednotlivých uměleckých směrů, literárních skupin nebo generací, historických událostí či epoch. Nakonec jsem se přiklonila k rozdělení do čtyř etap, a to na od počátku zhruba do počínajícího období obrozeneckého, obrozeneckou literaturu a literaturu 19. století, dále literaturu na přelomu století a 1. poloviny 20. století, a na závěr literaturu 2. poloviny 20. století po dnešek.

Danou periodizaci¹ jsem zvolila vzhledem k charakteru frazémů, ovlivněných nejvíce charakterem doby, ve smyslu filosofie i každodennosti. Na tomto základě byl jako jednotící prvek v prvním období shledán silný vliv křesťanství, v etapě druhé pak obrozenecké snahy, ve třetí nástup moderny, a ve čtvrté tzv. příklon k pozemšťanství,²

¹ *Periodizace představuje vždy pouze pomůcku a vždy je také do jisté míry násilí na materiálu v tom smyslu, že nemůže postihnout všechny vývojové peripetie plynulého a složitého rozvoje.* (Tureček 1993:9)

² Tento termín užívá Bílek (Bílek 1991) v souvislosti s poezií, ale je možné jím vystihnout i převažující tendenci v tvorbě posledních desetiletí

s tím, že naznačené časové rozmezí jednotlivých etap je vytyčeno spíše orientačně, protože s uvedenými tendencemi se setkáme víceméně v průběhu celého vývoje, ovšem ve vymezených obdobích jsou patrné nejsilněji.

Východiskem byl materiál shromážděný během práce bakalářské, dále díla, s nimiž jsem se seznámila během četby, či v rámci studia, a vedla je v paměti jako frazeologicky zajímavé. Aby byl zkoumaný vzorek co nejkompaktnější a obsáhl typická kanonická díla, pracovala jsem také s čítankami, antologiemi, sborníky a dalšími prameny, uvedenými v seznamu literatury v závěru.

Příklady, citace a ukázky z textů odlišuji kurzívou a v závorce u sekundární literatury uvádím autora, rok, a případně stranu u doslovné citace, u literatury primární pak název díla a autora. Pokud báseň nemá název, je zapsán její počátek s hvězdičkou. U anonymních děl je uveden pouze název díla. Řádky veršů naznačují svislá lomítka. Starší díla jsou pro snadnější srozumitelnost přebírány v transkribované podobě, případně převedená do nové češtiny.

Při hodnocení frazémů je postupováno individuálně, nejedná se tedy o popis všech vyskytujících se typů, funkcí či proměn frazémů, ale spíše o syntézu dané problematiky, včetně popisu převládajících tendencí v jednotlivých obdobích.

1.1. METODOLOGIE

Metodologie se podobně jako u předchozí práce ztotožňuje s vymezením Čechové, podle níž je *při zkoumání třeba užívat všech dostupných metod, jejich vzájemného kombinování a doplňování*. (Čechová 1997:245).

Teoretická metoda, založená na prostudování odborné literatury a následném shrnutí poznatků, tvořila základní podklad pro sestavení úvodních syntéz, ale oporou byla též při dílčích úvahách, i při praktickém výzkumu. Pro hodnocení frazémů v daných textech byla užita metoda empirická, stojící na pozorování a následné formulaci zjištěných poznatků. Metodou analyticko-srovnávací byly potom vyvozovány jednotlivé závěry. Metoda deduktivní byla rozvíjena v rámci postihnutí vzájemných souvislostí.

Kombinovány byly též přístupy, a to přístup synchronní (sledovány a porovnávány jsou znaky a funkce frazémů v určitém textu, a diachronní (sledovány jsou frazémy v uměleckém stylu napříč historií).

Byl zvolen způsob prezentace od obecného k jednotlivému, od obecné charakteristiky k charakteristikám dílčím, rozebírajícím konkrétní výsledky o stavu

sledovaných jevů, doplněných závěrečnou zobecňující syntézou. V závěrečné syntéze práce zobecňuje výstupy příslušných dílčích analýz, přestože vzhledem k neúplné množině zkoumaných textů, není možné garantovat jejich všeobecnou platnost. Na závěr se pokouší práce též formulovat hypotézu, týkající se dalšího vývoje.

2. FRAZÉM

Frazém je ustálená jazyková jednotka, vyjadřující se anomálností a obrazností. Jedná se o jedinečnou kombinaci alespoň dvou komponentů, z nichž obvykle ani jeden nefunguje stejným způsobem v jiné kombinaci, případně takových kombinací existuje jen málo. (Filipec – Čermák 1985)

Podle míry ustálenosti můžeme frazeologismy rozdělit na pevné, paradigmatické formy (a řady) frazémů, varianty frazeologických jednotek, aktualizace a parafráze frazémů. (Mlacek – Ďurčo 1995). Pevné nepřipouští žádnou změnu (jsou plně ustálené), např. *Pro dobrotu, na žebrotu*. Paradigmatické formy a řady připouštějí dílčí změny ve tvaru nebo pořadí slov, např. *v Adamově rouše – v Adamově rouchu, v rouše Adamově*.

Varianty frazémů se mohou měnit v několika rovinách, např. *Má dlouhé prsty – Má dlouhé prstíky* (rovině morfologické), *Dlouhé prsty má* (rovině syntaktické), *Má dlouhé pařáty* (rovině lexikální). Časté je i doplnění o tzv. fakultativní členy, např. *Má kapánek dlouhé prsty*. Význam těchto frazémů zůstává stejný, mění se však jejich podtext, nejčastěji směrem k ironii či sarkasmu.

Aktualizace či parafráze proměňuje frazém co do výstavby i významu. K základním postupům patří například lexikální aktualizace, kdy se zaměňují komponenty na základě podobnosti zvukové – *Máj lásky kvas* (pův. *Máj lásky čas*.), tvarové – *Když pít, tak s Mírou* (pův. *Když pít, tak s mírou*.), či významové – *Nemaluj Belzebuba na zed'* (pův. *Nemaluj čerta na zed'*).

Oblíbená je též aktualizace kontextová, využívající doslovného znění komponentů frazému – *Bez práce nejsou koláče!* (v článku o *pouťových koláčích*). Setkat se můžeme i s frazeologickou kontaminací, kdy se zkříží komponenty dvou frazémů, např. *I. Když pít, tak s mírou., II. pít jako duha = Když pít, tak jako duha*. Častou parafrází jsou různé dovětky frazémů – *S poctivostí nejdál dojdeš, ale nepoctivci jsou tam dřív*. Tím, že vedle aktuálního významu frazému zůstává v paměti i ten původní, se dosahuje bohatší sémantiky sdělení.

K variabilním frazémům patří též frazeologická série. Jedná se o individuální typ frazeologismu, vytvořený na základě analogie k nějakému známému frazému³ – *Jaký pán, takový kmán. Jaký pán, takový pes*. Na obměně klíčového frazému je založena i antonymická série – *vidět všechno příliš růžově x vidět všechno příliš černě*, nebo série synonymická – *vidět všechno příliš temně, vidět všechno příliš černě*.

Na základě míry ustálení⁴ můžeme frazémy vnímat jako aktualizované (nové a neotřelé), nebo automatizované (známé a stále opakované). Některé automatizované frazémy, které nadužíváním ztratily svou výpovědní hodnotu, bývají označovány jako klišé – *dát něčemu zelenou*. Automatizované frazémy je možné aktualizovat změnou jmenného sousloví na slovesné – *vysoká hra, hrát vysoko*, dále například useknutím frazeologizmu, kdy se notoricky známý frazém nedopoví – *Co je šeptem...*, nebo dopoví, ale jinak než se očekává – *Co je šeptem... není určeno pro cizí uši*.

Dalším znakem frazémů je jejich anomálnost, kterou můžeme definovat jako odchylku od různých pravidel spisovného jazyka (Filipec – Čermák 1985). Netypickou součástí frazémů jsou monokolokabilní jednotky bez vlastního významu mimo daný frazém – *být paf*. Gramatická a lexikální anomálnost je dána zastaralými výrazy a tvary – *nemá kouska citu, ležet ladem*. Frazeologismy jsou často vystavěny pomocí různých figur⁵ nebo rýmu – *Třesky, plesky!*

K dalším vlastnostem patří obraznost, idiomatičnost frazému. Jednotlivé komponenty frazému ztrácí svůj původní význam ve prospěch společného (vzít roha = zmizet). Podle míry idiomatičnosti je můžeme dělit na plně idiomatičné – *hrát druhé housle*, částečně idiomatičné – *černý pasažér*, a neidiomatičné – *dobrou chuť*.

Frazém obvykle vzniká sémioticky jako obrazný postřeh. Inspirací bývá určitá událost a její podobnost se zkušeností či vlastností. Základem je přenesení podobnosti, ať již na bázi metafory – *vlasy jako havran*, nebo metonymie – *je s ním kříž*. Frazém vzniká též významovým přehodnocením historického frazému, jenž měl původně doslovný význam – *utahovat si opasky*, nebo frazeologizací původně odborného termínu – *hnací motor*. Také může být odvozen od jiného frazému – *vzít do zajechů, zajechí úmysly*. Tvůrčí základem je i rým – *Na svatýho Dyndy! (tj. nikdy)*.

³ Tento postup osvětluje Mlacek na příkladu – *Aká matka, taká Katka*, který posloužil jako model například pro obrat – *Aký učitel, takí žiaci*. (Mlacek – Ďurčo 1995).

⁴ Ustálenost studovaných kombinací je možné prověřovat v korpusech, nejznámější je Český národní korpus (online na <http://ucnk.ff.cuni.cz>)

⁵ Hojně s elipsou (výpustkou) – *My o vlku a vlk za humny*, antitezí – *člověk míní, Bůh mění*, a opakovacími figurami – polyptotonem (opakuje se též slovo, ale v jiné gramatické podobě), *vyrazit klín klínem*, dále aliterací (opakují se stejné hlásky na začátku sousedních slov), *čas od času*, či epanastrofou (opakují se slova na konci a na začátku větného celku), *Děj se, co děj!*, epizeuxisem (jedná se o zdvojení komponentu), např. *Běda, běda*.

Podle původu rozčleňujeme frazémy na jednotky lidového původu a jednotky umělé (někdy označované jako kulturní frazeologie). Jednotky lidového původu zachycují lidovou moudrost předávanou ústně z generace na generaci. Patří sem frazémy z různých útvarů lidové slovesnosti – *Hloupý Honza*. Jednotky umělého původu čerpají z bible – *Noemova archa*, nebo antiky – *Sysifova práce*, literárních děl – *Tento způsob léta zdá se mi poněkud nešťastný*. (*Rozmarné léto* – V. Vančura), či historie – *překročili jsme Rubikon* (J. G. Caesar)

Další variantou členění frazeologických jednotek z hlediska původu je diferenciací na domácí a cizí. Domácí frazémy představují původní repertoár frazémů a reprezentují svébytnou kulturu daného lidu, např. *Co Čech, to muzikant*. Jednotlivá přísloví také prozrazují více o vztahu k dalším národům. Touto problematikou se zabývala například Alexová, na základě Čelakovského Mudrosloví národu slovanského ve příslovích (Alexová 2002), dobově typický je například obraz Rusů či Němců – *Kolik Rusův, tolik kyjův, kolik Němcův, tolik psův*.

Cizí frazémy pocházejí z jazykové dílny jiných národů a jejich přejímání umožňuje významně obohatit domácí zásobu frazémů, například finské přísloví – *Ei sorsan poikaa tarvitse uimaan opettaa*, by bylo nemyslitelné ponechat v cizojazyčném znění, ovšem jeho doslovný překlad – *Kachní mládě se nepotřebuje učit plavat* (Zmrzlíková 2006), může rozšířit repertoár stávajících frazémů typu – *Neuč orla létat*. Cizí frazémy jinak buďto zůstávají v původním znění (cizojazyčně citátové frazémy), např. *Carpe diem!*, mění svou podobu prostřednictvím kalkování, kdy se cizí vzor doslovně přeloží, např. *im Bilde sein* – *být v obraze*, anebo pronikají volně s využitím vlastních motivů – *Aby se vlk nažral a koza zůstala celá* (čeština), *Aby sa i vlk nažral, i baran ostal cely* (slovenština).

Různorodost jednotlivých komponentů frazeologických spojení určují především místní, sociální, kulturní a náboženské zvyklosti, ale i doba či móda. Rozdělení frazeologických jednotek do kategorií podle motivů⁶ se věnoval například Komenský, ve své *Moudrosti starých Čechů*, vyčleňující čtyři skupiny frazémů vzniklé z věcí přirozených, živelů, kovů, z rostlin, zvířat – *Proti proudu plavati*, z věcí řemeslných – *Dal se bez vesla na moře*, z historie – *Saul mezi proroky*, a z básní a fabulí – *Beran vlku vodu kalí*.

⁶ K dnes nejtýpičtějším patří tzv. somatismy (lidské tělo) – *vzít nohy na ramena*, oblečení – *jedna kapsa prázdná, druhá vyspaná*, zvířata – *nálada pod psa*, venkov a řemesla – *To je voda na jeho mlejn*, historie – *Dopadli, jak sedláci u Chlumce*, čísla – *jeden za osmnáct a druhý bez dvou za dvacet*, barvy – *růžové brýle*, a jména – *mit filipa*.

Na frazeologická spojení působí vývojové tendence českého jazyka, zřetelná je především univerbizace (jednoslovný opis), např. *Achillova pata* – *achillovka*, ale setkáme se i s multiverbizací (víceslovným opisem), např. *držgrešle* – *Nepustí groš*. Patrná je také internacionalizace (především velký vliv angličtiny) – *být in*.

K nejběžnějším typům frazémů řadíme přirovnání – *utahaný jako kotě*, spojení jmenná – *lev salonů*, či slovesně jmenná – *pálit mosty*, situační výroky – *v Praze je blaze*, liturgické, magické či rutinní formule – *Pánbůh chraň! Abrakadabra! Rádo se stalo!*, přísahy, kletby a povzdechy – *Na mou věru! Čert to vem! Ach žalosti!*, cizojazyčné sentence – *in media res (k jádru věci)*, axiomy se všeobecnou platností – *Bůh je veliký*, slogany, hesla a motta – *Sportem ku zdraví!, Mláďi vpřed!, Carpe diem!*, přísloví a rčení – *Není kouře bez ohně⁷*, pořekadla – *Všude dobře, doma nejlíp*, pranostiky – *Na nový rok o slepičí krok*, citáty – *Každému sluší nejlépe to, co je mu nejvlastnější. (Cicero)*, nebo maximy a aforismy (zhuštěné úvahy s lehce ironickým podtónem) – *S velikou rozkoší naslouchají lidé tomu, o němž se domnívají, že rozumí jejich přednostem lépe než oni sami. (La Rochefoucauld)*, nebo v poslední době populární wellerismy, založené na vtipném sarkastickém dodatku k známému frazému – *Učený z nebe nepadá, ale blbce jakoby shazovali*.

Existuje mnoho klasifikací frazémů. Za základní považujeme dělení frazeologických jednotek na lexikální, kolokační, propoziční a polypropoziční. (Filipec – Čermák 1985) Lexikální frazémy (subfrazémy, minimální frazémy) jsou tvořeny obvykle jedním původně plnovýznamovým slovem, např. *svéhlavička*. Nověji se sem řadí i jednotky pouze z neplnovýznamových slov, např. *Tak, tak*.

Kolokační frazémy se skládají ze slov či slovních forem a jsou mluvnicky formulované až při konkrétním užití ve větě, např. *házet klacky pod nohy* – *Házeli nám klacky pod nohy*. Patří sem⁸ úsloví slovesná, např. *žít na vysoké noze*, úsloví neslovesná, např. *přitažené za vlasy*, nebo přirovnání, např. *jako páté kolo u vozu*.

Propoziční frazémy se formálně dělí na propoziční (větné) a polypropoziční (souvětné). Propoziční frazémy⁹ jsou tvořeny z komponentů náležejících do roviny kolokační a lexikální, např. *Desatery housle ještě nedělají dobrého hudebníka*,

⁷ Přísloví patří k nejpobulárnější a nejvíce zkoumané oblasti frazeologie, zabývá se jimi samostatná věda – paremiologie.

⁸ Zde můžeme uplatnit též slovně-druhovou klasifikaci (Mlacek – Ďurčo 1995), na základě které jsou frazémy řazeny k slovním druhům podle významu do kategorie: substantivní – *korunovaná hlava* (král), adjektivní – *neslaný nemastný* (nezajímavý), zájmenné – *ani noha* (nikdo), číslovkové – *vydělat balík* (mnoho), slovesné – *vzít nohy na ramena* (utěct), příslovecné – *poslat někoho k čertu* (pryč), předložkové – *na poli* (na), spojkové – *na vzdory* (třebaže), částicové – *pro mě, za mě* (ať si), a citoslovecné – *Hej, rup!*

⁹ Tyto frazémy můžeme dále členit podle počtu mluvčích, na monologické – *Nevím, kde mi hlava stojí.*, a dialogické – *X: Dobrou noc! Y: Ať tě blechy štípou celou noc!*, nebo podle typů vět, na oznámení – *Nemám ani na rohlík.*, otázku – *Tak, jak si stojíme?*, či příkaz – *Neuslyším spadnout špendlík!*, dále podle přítomnosti negace – *Ani myš tu neprojde bez mého vědomí*, či její nepřítomnosti – *Ring volný*.

polypropozyční jsou utvářeny komponenty z propoziční roviny, např. *Kozel je nebezpečný zepředu, kuň zezadu, hlupák ze všech stran*. Daný typ je nejhojnější u přísloví – *Bez práce nejsou koláče*, či pranostik – *Na svatého Jiří vylézají hadi a štíři*.

Bečka rozděluje frazémy podle okolností vzniku na tři typy – frazeologické obraty intenzifikační (zesilující) – *hraje jak ponocnej po šichtě*, verbalizační (slovesné) – *umět se narodit*, a konkretizační (rčení) – *Komu není šůry dáno, v apatyce nekoupí*. (Bečka 1992)

Čermák rozlišuje frazémy dále z pragmatického hlediska do tříd, podle toho jakou roli hrají v mluvních aktech (Filipec – Čermák 1985). Vyčleňuje třídu faktuelní (úžeji tvrzení – *Hází to tam bez ladu a skladu*, včetně míry jistoty – *Ruku do ohně za to nedám*, pravděpodobnosti – *Až naprší a uschne*, aj.), třídu voluntativní (úžeji direktivní – *Nevystrčíš ani nos!*, varování – *Nepíchej do vosího hnízda*, rady – *Lepší než proklínat temnotu, je zapálit aspoň malou svíčku*, aj.), třídu expresivní, situační (úžeji gratulace – *Vše nejlepší!*, poděkování – *Pánbůh Vám to oplat!*, obvinění – *Ruka, ruku myje*, aj), třídu emocionální (úžeji zachycuje překvapení – *To sem blázen!*, odhodlání – *To by v tom byl čert, aby se to nepovedlo*, zlost – *Hrom do police!*, spokojenost – *Všechno jde, jak na drátkách*, aj.), a třídu deklarativní (úžeji vyjadřuje realizaci – *Ala, hop!*, jmenování – *Honza budiž králem*, stav – *A tím to padá*, aj.)

Podle komunikativních funkcí dále členíme frazémy na čtyři typy (tematický, vokativní, kontaktní a metajazykový). Tematický typ zahrnuje, podobně jako faktuelní třída, tvrzení – *To je děť jako smetí*, stanovisko – *Neházej flintu do žita*, vazbu mezi částmi tématu – *Bylo, nebylo...*, a ztotožnění – *To je slovo do pranice*. Vokativní typ, podobně jako emocionální třída, obsahuje postoje – *To je mi putna*, a podobně jako voluntativní třída, rozkazy – *Koukej mazat!* Kontaktní typ, podobně jako expresivní třída, zahrnuje kontaktní fráze – *Dobrou chuť*. Metajazykový typ vystihuje vztah mluvčího ke kódu komunikace – *Na tom si zlomíš jazyk*.

Další možnost pro členění frazémů nabízí lexikologie. Frazeologické jednotky představují zvláštní součást slovní zásoby, mohou být vnímány jako neutrální, např. *Má to pod palcem*, nebo příznakové, např. *Má to vošéfovaný*. Příznakem je v první řadě spisovnost či nespisovnost¹⁰. Spisovnou vrstvu tvoří frazémy hovorové, např. *Holka, zlatá!*, knižní, např. *Plakat nad rozlitým mlékem*, a básnické, např. *ledový dech zimy*. Nespisovnou vrstvu frazémů můžeme členit na základě územního principu na

¹⁰ Rozdělením frazémů na základě vztahu k spisovnému jazyku se zabýval například Mlacek, který upozorňuje, že jako spisovné nelze brát jen frazeologické jednotky správné gramaticky, ale je třeba klást především důraz na jejich ustálenost a rozšířenost. (Mlacek – Ďurčo 1995)

nadnářeční útvary (převažuje obecná čeština), např. *Jak malej Jarda!*, nebo nářečové frazémy, např. *mít v gatich*, a na základě sociálního principu dále na profesní frazeologii, např. *Budeš kopat za náš tým?*, slangové frazémy, např. *vysmátej jak poznámka v žákajdě*, a argotické frazémy, např. *Sis šlehla, ne?*

Další příznak představuje dobové zabarvení, spadají sem archaismy (zastaralé tvary či slova), např. *ani vidu ani slechu*, historismy (pojmenovávají zaniklé skutečnosti), např. *postavit na pranýř*, a neologismy (novotvary), např. *nenasytnej jak empétrojka*.

Příznakem je též citové zabarvení (expresivita). Citový příznak¹¹ může být kladný, skrze frazémy familiární, např. *Tě, péro!*, zdrobnělé, např. *krůček za krůčkem*, výrazy užívané při hovoru s dětmi, např. *Spadla lžička do kafíčka, udělala – bác*, a eufemismy (zjemňující nežádoucí skutečnost), např. *společensky unaven* (místo opilý), nebo záporný, nejčastěji skrze frazémy hanlivé, např. *blbej jak tágo*, zhrubělé, např. *vychcanej jak díra do sněhu*, vulgární, např. *milovat někoho jako osinu v prdeli*, či dysfemismy (zdůrazňující nežádoucí skutečnost), např. *vožralej jak prase* (místo opilý). Specificky citově zabarvené jsou frazeologismy s podtextem ironickým, např. *Proč věci dělat jednoduše, když to jde složitě*, či podtextem humorným, např. *Když zazvoní budík, právě skončila nejlepší část dne*. Frazémy postavené na hyperbole situaci nadsazují, např. *Všecko je na draka!*, litotes naopak významnost umenšuje, např. *Je to bouře ve sklenici vody*.

Celkově mohou frazémy získávat, měnit či ztrácet příznak prostřednictvím změny komponentů, např. *Nejde jí to pod nos* (neutrální) x *rypák* (záporné) x *nosánek* (jízlivé) x *nosík* (kladné), nebo pouhou změnou tvaru komponentů, např. *nasupený* (neutrální), *nasupenej* (příznakové) *jako saň*.

Frazémy můžeme rozlišovat i z hlediska stylistiky. Frazeologické jednotky představují prostředek ozvláštnění textu, zároveň mají i svůj vlastní stylový příznak, založený na stylu textu, v němž se nejčastěji vyskytují, popřípadě se jedná o původně nefrazeologické výrazy, které z daného funkčního stylu pocházejí, či jsou pro něj typické, ale frazeologismy se staly až druhotně. Jsou to frazémy administrativní – *má dáti dal*, odborné – *in media res*, prostěsdělovací – *tě péro!*, publicistické – *vstoupit do dějin*, rétorické – *vyslali jsme signál*, a umělecké – *klín klínem nevyrazíš*.

¹¹ Některé frazémy mohou být nositelem záporného i kladného citového příznaku, například – *To je otesánek!* Podle kontextu může být frazém znechucenou poznámkou nad strážníkem i nadšeným projevem nad miminkem. Vodičkem pro určení příznaku bývá také tón hlasu, v textu pak jeho opis – „*Klobouk dolů!*“ *zaznělo jízlivě x obdivně*.

Frazémy mají také funkci kondenzační, kdy nám umožní vyjádřit stručně a výstižně své myšlenky či pocity – *já o voze, ty o koze*, nebo třeba popsat situaci či prostředí – *Venku se všichni čerti žení*. Jejich významným znakem je i persvazivnost, schopnost přesvědčivosti, často se proto užívají jako argument – *Těžko na cvičišti, lehkou na bojišti*, pro posílení jejich autority bývá připojována i parenthese (běžně uvozuje přímou řeč nebo odkazuje na pramen informací), u frazémů se nejčastěji vyskytuje v podobě odkazu na všeobecně známou pravdu – *jak se říká, víš, co se říká, jak praví známé přísloví...*

U frazeologismů je také patrná jejich funkce generalizační, spočívající v zevšeobecňování jevů. Přestože je patrná relativita frazémů – *Kdo nehraje, nevyhraje. Kdo nehraje, neprohraje.*, některé frazeologismy jsou pro svou trefnost či humor sdílené širokou skupinou lidí.¹²

Výzkumu frazémů se věnuje samostatná věda – frazeologie. Frazeologie jako samostatná disciplína zaznamenala svůj rozkvět až v polovině 20. století, ovšem zájem o její jednotky, především přísloví, je patrný v českém prostředí již od středověku. Sbírka přísloví z doby středověku pochází od S. Flašky, z humanistického období můžeme uvést například J. Blahoslava, v jehož Gramatice české, nalezneme nejen přísloví, ale také Řeči vybrané, zahrnující různé sentence, či Sbírkou zlých frází, spolu s M. Červenkou sestavil dále rukopisnou sbírku přísloví (Česká přísloví), objevenou v obrozenecké době v díle dalšího humanisty – J. Srnce z Varvažova (Českých přísloví sbírka). V počínajícím baroku se frazémům věnoval již zmíněný J. A. Komenský (Moudrost starých Čechů za zrcadlem), v období pobělohorském to byl například V. Jandyt, v jehož mluvnici nalezneme praktickou stylistiku, která se zabývá i společenskými frázemi, a ukazuje, jak je užívat správně v komunikaci.

V národním obrození funkce frazeologismů ještě vzrostla, neboť jejich prostřednictvím bylo možné demonstrovat nejen bohatost českého jazyka, ale též historickou tradici a kulturní svébytnost. Vzrost zájem nejen o bádání po starších pramenech, ale i o sběr lidového materiálu předávaného ústně z generace na generaci. K stále nejoblíbenějším jednotkám patřily přísloví, jejich sbírku sestavil například J. Dobrovský (Českých přísloví sbírka), nebo již uvedený F. L. Čelakovský (Mudrosloví národu slovanského v příslovích).

¹² Pojednání o tomto rysu frazémů nalezneme například v díle Marsyas čili na okraj literatury, K. Čapka: *A přece, když čtete lidová přísloví, klopýtnete co chvíli o větu, která vás až poděsí bleskovým a strašným ozářením nejbližších věcí lidských; je to chalupnická věta, něco o svini, o sousedu, o chudobě nebo o čem, ale najednou za tím vidíte veřejný život, státy, dějinné problémy a světové záležitosti v ostrém a groteskním osvětlení. A jindy cítíte: namoutě, tohle znám, to jsem zakusil bezpočtukrát, ale nedovedl bych to říci tak stručně a jasně.*

Ve 20. století se frazeologií komplexně zabývá F. Čermák, pod jehož vedením vzniká Slovník české frazeologie a idiomatiky, zahrnující několik samostatných dílů – přirovnání, výrazy neslovesné, výrazy slovesné, větné (propoziční) frazémy a polypropoziční frazémy. Děj z oblasti frazeologie vychází celá řada, jak odborně zaměřených, tak různých popularizačních příruček. V první polovině 20. století, to byl například J. Mašín (Slovník českých vazeb a rčení), zhruba v polovině století vychází Lidová rčení, J. Zaoralka, která představují významný zdroj pro zkoumání, především proto, že obsahují i údaj o pramenech. Ke konci století vznikají též různé újeji zaměřené publikace, například Šmírbuch jazyka českého, P. Ouředníka, věnující se expresivním a slangovým výrazům, ve 21. století se pak specifické oblasti frazémů věnuje třeba Slovník floskulí, V. Justa, který se zaměřuje na novodobé klišé a slogany.

3. LITERATURA A UMĚLECKÝ STYL

Literaturu můžeme definovat jako soubor útvarů převážně uměleckého stylu, v encyklopediích se setkáme s pojetím literatury jako písemného souboru textů, nebo také souboru všech projevů vyjádřených slovy. Pojem literatura pochází z latinského littera, a znamená písmeno (Wikipedie 2012), prvotní útvary však přesto vznikaly ústně. Jejich stopy nalezneme dávno před vznikem skutečného písemnictví. Příběhy vypráví prehistorické jeskynní malby, ústně se tradovaly písně a magická zaříkadla, bájná vyprávění či poznatky o životě a přírodě ve formě přísloví a pranostik.

To, že je potřeba tvořit člověku vlastní, dokládá bohatá ústní lidová slovesnost i z doby po vynalezení knihtisku. Touha vyprávět a touha po vyprávění příběhů také představuje jeden z hlavních pilířů literatury – *Dovedný vypravěč dovedl jedinou pohádkou vyplnit celou noc, aniž se opakoval a nudil posluchače* (Vodička 1992:59), a stejně tak dovede strhnout spisovatel čtenáře k celonočnímu čtení dovedně napsaným románem.

Vedle vypravěčských schopností, ať již prezentovaných ústně či písemně, hraje roli též fantazie dotyčného tvůrce. Právě fikčnost a možnost vystavení fikčního světa je jedním ze základních principů tvorby – *Literární řeč vytváří fikci, buduje nějaký fikční svět, který není skutečností.* (Papoušek 2006:14). Svůj význam má i hravost. Literatura a

především poezie jsou často ke hře¹³ přirovnávány – *Rozvíjí se v hravé sféře ducha, v jakémnsi vlastním světě, který si duch vytváří.* (Světlík 2009:5).

Samotný tvůrčí proces je tak trochu stále zahalen tajemstvím, ve starověkém Řecku tvůrcům „diktovaly“ slova múzy¹⁴, dnešní spisovatelé zase hovoří o paměti míst – Skácel líčí, jak se paměť místa prolнула do jedné z jeho básní¹⁵, a podobně to popisuje Ajvaz – *ty pocity mi připomínají bílou mlhu, ve které se míhají desítky nezřetelných postav s vlastními příběhy, a ty postavy a příběhy mě vybízejí, abych je z té mlhy vysvobodil, abych jim dal nějaký tvar.* (Ajvaz 2010:1)

Někteří spisovatelé píšou podle předem promyšlené osnovy, jiní postupují volným tokem asociací, či si jejich postavy živelně utvářejí vlastní příběhy, slovy Z. Saliverové – *Metod psaní je zřejmě tolik, co spisovatelů.* (Saliverová 1994:155).

Snahou autora může být též touha na něco poukázat, něco změnit nebo šokovat, tvůrčím podnětem se stává i snaha o reflexi vlastních zážitků či postojů – *ať tedy básník opilý životem / vyzvrací všechnu hořkost, / hněv a zoufalství / než aby jeho píseň byla rolničkou / na krku ovcí.* (Věneček šalvějí – J. Seifert), nebo filosofie, např. Dobré přísloví, J. K. Tyla.

Dílo také může vycházet vstříc dobové poptávce či dokonce vznikat přímo na zakázku (ve středověku tak některá literární díla vznikala na královských dvorech, v minulém století zase v duchu vládnoucí ideologie¹⁶)

Obecně má na podobu díla vliv i již existující tvůrčí základna a její znalost autorem. Do tvorby se promítá i základní teoretická průprava, žádné dílo *nevzniká jako naprosto izolovaná jednotka*, bez jakékoliv představy o povaze literatury. (Tureček 2006:59) Pojem intertextovost bývá v souvislosti s literární vědou vykládán jako *koncept mezitextových vazeb, kdy význam každého textu je spoluutvářen i texty ostatními, které daný text bez nutné doložitelnosti vlivu, tj. autorské intence – absorbuje a transformuje.* (Bílek 2006:130) V lingvistickém pojetí potom intertextovost znamená vzájemné propojování textů nebo jejich částí, vedoucí ke vzniku nového textu, propojení lze vysledovat pomocí narážek v díle, vedoucí k výchozím textům. (Maturová 2012)

¹³ Latinské rčení – *Homo ludens*, označuje rys člověka, spočívající v radosti ze hry, tj. „člověk hravý“ (Wikipedie 2012)

¹⁴ Múzy podle řecké mytologie byly dcery boha Dia, a vedly ruku umělce při tvořivé činnosti (Wikipedie 2012)

¹⁵ Jednalo se o Sonet s krajinou místo náhrdelníku, který napsal pro svou ženu, verše – *růžový kopec / propadání / a také stráň / na které paměť ještě trvá / na sloní louce / v trávě nešlapané*, vznikaly pod dojmem krajiny, kterou míjel, a až později se od přátel dozvěděl, že se místo jmenovalo Růžový kopec, a bylo tu dříve cvičiště pro tanky. (Třináctý černý kůň – J. Skácel)

¹⁶ Vztahem literatury a ideologie se zabývá například Bauer v publikacích *Ideologie a paměť*, a *Souvislosti labyrintu*.

Autoři navazují na starší díla, nechávají se inspirovat, nebo se proti starším dílům vymezují. Někdy taková tvůrčí jiskra působí i mimoděk, jako vzpomínka. Tak to popisuje například V. Linhartová v textu *Modroznačno (Vznik jedné básně): A současně mi zněly útržky Vančurovi věty z „Obrazů z dějin“ z pasáže bitvy na moravském poli – jež jsem kdysi dávno někde zaslechla – „Tam na Moravském poli, kde nad“ (zde mi chybí nějaké Vančurovo pojmenování (...), jenže mi nejde o citát, nýbrž o vzpomínku.“*

Na literární dílo můžeme nahlížet jako *na gesto mimořádné imaginace a intelektuální aktivity*. (Papoušek 2006:15) Jako stěžejní funkce literárního díla bývá uváděna funkce estetická (zprostředkovávající estetický prožitek), k dalším potom patří funkce informativní, didaktická (nauková), persvazivní (mající vliv na formování postoje), a reflexivní.

Estetický zážitek na rozdíl od praktického uvažování vychází ze smyslového vnímání i vlastní obrazotvornosti, například moře pro nás z praktického hlediska představuje zdroj surovin, z vědeckého nás budou zajímat jeho vlastnosti, zatímco na základě estetického dojmu, se pro nás může stát zdrojem inspirace. Při zachycení takového estetického dojmu je však možné zaměřit se jen na určitý výsek reality. Odlišné je též to, jaké pocity a myšlenky v nás daný předmět vyvolává – *Na estetický zážitek působí tedy předmět a jeho vlastnosti, ale kvalita tohoto zážitku je dána aktivitou našeho vnímání a myšlení, naší schopností do předmětu promítat celé své já, svou znalost, zkušenost, celou svou touhu.* (Vodička 1992:11)

V literárních dílech se proto velmi často setkáme s rozdílným zobrazením téhož. Patrné je to právě na příkladu s mořem, někde je symbolem svobody, jinde pastí. Se subjektivním vnímáním se setkáme též v souvislosti se čtenářem, a tím, jak čtenář spoludotváří dané dílo, jaké jeho rozličné konkretizace v rámci vlastní četby vznikají. Často se naopak setkáme s podněty, zachycovanými (i interpretovanými) poměrně staticky, například podzimními motivy ve spojitosti s pochmurnou náladou, daných mnohdy spíše tradicí než subjektivními pocity. Můžeme si však všimnout, že i pojetí estetiky, kterou se v současnosti zabývá stejnojmenná samostatná věda, se v různých dobách proměňuje, například renesanční a dekadentní pojetí estetiky vychází z úplně jiných modelů.

Literatura sama se proměňuje spolu s vývojem lidské společnosti, nalezneme zde odraz daných společenských hodnot, tvůrčích možností nebo jazyka¹⁷ – *Každá literární řeč odkazuje k době svého vzniku a tato doba a kultura, či societa, v níž se řeč zrodila, má jistý omezený repertoár možností, jak tuto řeč vést a co skrze ni uvidět. Řeč odkazuje k otologii své doby, přestože mluví o budoucnosti či minulosti.* (Papoušek 2006:14)

Podobně se proměňuje i množina děl prošlých zkouškou času,¹⁸ které tvoří jakousi základnu zásadních děl, označovanou nejčastěji jako kánon. Nad tím, jak je kánon utvářen a pozměňován, se vedou četné rozpravy¹⁹. Patrné je, že svůj vliv na utváření kánonu, má jak odborná veřejnost, tak čtenáři, některá díla se stávají nezapomenutelná pro své literární kvality, jiná pro svou čtenářskou oblibu. Slovy P. Zajace, kánon je to – *čo je v čítanke, a to, čo sa odporúča na živý zážitok.* (Zajac 2006:34)

Některá díla postupem doby ztrácejí na atraktivitě a zachovávají si pouze svůj dobový obsah, zatímco jiná oslovují čtenáře i o několik století od doby svého vzniku. Narazíme i na pojem *individualizace kánonu* (Tureček 2006:35), definující soukromý kánon každého čtenáře, vytvořeného na základě subjektivních preferencí.

Hovořit můžeme také o společenské funkci literatury, vycházející z toho, že literární dílo je primárně určené veřejnosti – *V dílech umění, výtvorech lidské umělecké činnosti a lidské fantazie, stává se umělcův zážitek sdělitelným i jiným, stává se společenským jevem, projevem společenské kultury.* (Vodička 1992:12) Setkáme se však též s díly původně soukromými, například deníky, milostnými dopisy aj., které se staly literaturou ve výše naznačeném smyslu až druhotně, ať již pro svou literární hodnotu, nebo třeba známost autora.

Zkoumáním literatury se zabývá literární věda, která se tradičně člení na teorii literatury, literární historii a literární kritiku. Nověji bývá samostatně vymezována literárněvědná metodologie, která se věnuje nalezení a prověření odpovídajících postupů pro zkoumání literatury. Za pomezí vědy jsou považovány textologie nebo teorie překladu, a za disciplíny pomocné pak filosofie, teologie, estetika, lingvistika,

¹⁷ Ne vždy se však jazyk literární kryje s běžným mluveným jazykem, ve většině období převládala spíše snaha o jeho odlišení, výlučnost, i tak však podléhal proměnám v závislosti na společenském vývoji.

¹⁸ často citovaný termín H. Blooma

¹⁹ Zajímavé názory zazněly například na kolokviu – Otázky metodologie literárních dějin (dostupné v přepisu 2006), kde se setkáme s názorem, že právě literární historie svým způsobem vytváří kánon – *protože to, co vejde do literární historie, to je svým způsobem kanonizováno.* (Haman 2006:32), zároveň má na podobu kánonu vliv i společenská situace, na základě které se něco zamlčí, něco opráší, něco dezinterpretuje, a k některým dílům se tak čtenář hlásí, jen proto, že se mu říká, že se k nim hlásit má (Papoušek 2006:33), přestože subjektivní kánon bývá často odlišný (Červenka 2006:33), a také se utváří jakýsi antikánon v opozici k dobovému (Vojvodík 2006:37)

historie, dějiny umění, sociologie, psychologie, sémiotika, teorii informace či dokonce matematika. (Petrů 2000)

Počátky teorie literatury jsou spjaty s antikou, především Aristotelovou Poetikou, kde nalezneme základní poučení o obrazných pojmenováních a jiných teoretických otázkách, zaměřených veskrze prakticky. U nás se problematikou výstavby díla zabývají například dodatky k Muzice nebo Gramatika česká J. Blahoslava, v obrozeneckém období zkoumal třeba problematiku prozodie F. Palacký a P. J. Šafařík v Počátkové českého básnictví obzvláště prozodie. Teprve od 19. století začíná vzrůstat zájem, nejen o to, jak má dílo správně vypadat, ale o pojem literatury komplexněji. (Petrů 2000)

V rámci literární historie se badatelé zabývají nejen díly samotnými, ale i autory, či dobou, v níž dílo vzniklo nebo bylo uveřejněno, či tím, jak dílo v dané době fungovalo – *jak reprezentace čistě literární, zrozené z řeči literatury, vstupují do dobové skutečnosti, přesněji do jiných než literárních diskurzů své doby.* (Papoušek 2006:15) Podle staršího pojetí se setkáme s různými periodizacemi²⁰ a členěními *zpravidla také přiřazujících text k abstraktní „sběrnici“ literárních směrů či literární skupiny.* (Tureček 2006:57). V nynějším století naopak převládá snaha o dynamické pojetí dějin, jako „pulsujícího bublinkového vesmíru“ nebo „uzlových bodů a epicenter“ (Papoušek – Tureček 2005)

Literární kritika, zjednodušeně řečeno, rozebírá jednotlivá díla a hodnotí je, ať již z pohledu odborného, čtenářského, nebo mnohdy i ideologického nebo politického. Setkáme i s uměleckou kritikou, které se věnují přímo literáti, posuzující současná i starší díla.

Každé dílo literatury má svou formu i obsah, které se vzájemně ovlivňují²¹. Někdy má autor obsah, který chce sdělit, a hledá pro něj vhodnou formu, jindy začíná formou (například román v dopisech), a hledá pro ni vhodný obsah. Záleží na autorském záměru, podle kterého je tvůrčí idea převedena do organizovaného jazykového vyjádření.

Dílo má znakový charakter, jednotlivé významy je třeba dekodovat skrze jazyk, pojatý jako systém znaků pro smluvené významy, a teprve po jeho dešifrování je nám zpřístupněn obsah díla – *Názornost umělecké představy není tedy v slovesném*

²⁰ Například Arne Novák dělí dějiny literatury na starší dobu, střední dobu a novou dobu, a dále pak například starší dobu na Období přípravné čili románské, Období rané gotiky, Období vyzrálé gotiky. (Novák 1946)

²¹ Jak říká citát B. Pasternaka – *Ty samé verše mohou být dobré i špatné, podle toho uvnitř jakého básnického systému se vyskytují.*

uměleckém obraze přímá, ale je zprostředkována významovou stránkou jazyka.
(Vodička 1992:19)

Z hlediska formy můžeme literaturu členit na prózu a poezii. Svěbytnou podobu mají texty dramatické nebo scénáře. Jednotlivé útvary pak dále dělíme na lyrické (např. píseň, sonet), epické (např. pověst, román), a dramatické (např. komedie, tragédie). Podle převládajících prvků v textu hovoříme o principu lyričnosti (zachycuje atmosféru, pocity, vyjadřování je často obrazné, evokační), principu epičnosti (základem je schopnost fabulace, vystavení příběhu, vypravěčské umění), a principu dramatičnosti (předloha je určena jako podklad k předvedení, staví na postavách, jejich replikách či gestech).

Z dob antiky je též známé rozdělení na díla nízkého a vysokého stylu, kdy k nízkému stylu byly řazeny komedie, zatímco k vysokému tragédie. V současnosti tyto dva pojmy slouží spíše pro rozlišení oddechové literatury, psané přístupným jazykem, a literatury propracovanější, závažnější, kladoucí na čtenáře větší nároky.

Umělecká organizace díla udává, jak je dílo vystavěno. V souvislosti s literární teorií a interpretací často mluvíme o třech plánech literárního díla – plánu tematickém, kompozičním a jazykovém. Tematický plán zahrnuje příběh, ideu (fabuli), pracuje s pojmy téma, námět nebo motiv²², jako základními stavebními jednotkami tematické výstavby díla. Spadají sem postavy, dějová linka i celkové pojetí díla.

Kompoziční plán je založený na zvolené formě vyprávění (vnitřní výstavba děje bývá často označována též jako syžet), souvisí s tím, jak je dílo strukturováno. Zabývá se základním vystavěním konfliktu, známého z dramatu – expozice, kolize, krize, peripetie, katastrofa, dále formou, např. chronologická či retrospektivní, typem vyprávění (např. ich forma, er forma) aj.

Jazykový plán obsahuje komplex použitých jazykových prostředků, jejichž podobu určuje volba stylu a též slohového postupu, na základě nichž jsou voleny výrazové prostředky (lexikální, morfologické, syntaktické).

Rozlišujeme 6 základních stylů – styl administrativní, odborný, prostěsdělovací, řečnický, publicistický a umělecký. Volba je odvislá od funkce textu (proto bývají označovány jako funkční styly²³). K hlavním slohovým postupům, pomocí kterých je sdělení předkládáno, patří postup informační (sděluje informace), postup popisný

²² Motivem se zabývala například Hodrová, vymezující motiv jako zvláštní užití slova, věty, obrazu, ve spojitosti s příběhem či smyslem díla, a dále pak pojem leitmotiv, jako opakující se motiv v rámci díla (Hodrová 2001)

²³ Na základě teorie o funkčních stylech můžeme vymezit funkci textu hospodářsko-správní (styl administrativní), odborně-sdělnou (styl odborný), sdělnou (styl prostěsdělovací), persvazivní (styl řečnický), informačně-persvazivní (styl publicistický) nebo estetickou (styl umělecký).

(předkládá návod či popis), postup vyprávěcí (vypravuje příběh), postup výkladový (vykládá problematiku), postup úvahový (předkládá rozvíjení úvah) a postup řečnický (využívá řečnických figur a persvaze).

Vycházíme z toho, že jedno téma lze zpracovat různými způsoby, s využitím odlišných výrazových prostředků a prostřednictvím odlišného slohového postupu. Například již zmíněné téma Moře – můžeme pojmut formou reklamního textu prodejce zájezdu (styl administrativní), výkladu z hlediska biologie (styl odborný), běžného vyprávění o dovolené u moře (styl prostěsdělovací), oslavného proslovu (styl řečnický), reportáže (styl publicistický), nebo báje (styl umělecký).

Literatura náleží nejčastěji stylu uměleckému, který je zaměřen na zprostředkování uměleckého zážitku. Autor tvoří osobitě²⁴, dílo mívá vybroušenou formu a promyšlenou kompozici²⁵. Slovní zásoba je bohatá, nechybí figury a tropy, zvlášť u poezie. Větná stavba bývá rozvitá a bohatě komponovaná, ale setkáme se i s pravým opakem, například vyčleňováním větných členů, za účelem větší expresivnosti.

Umělecký styl navíc s oblibou užívá prostředků ostatních stylů, často, prostředky prostěsdělovacího stylu jsou slyšet v dialozích, ale někdy se s nimi setkáme i v pásmu vyprávěče (zvlášť jedná-li se o ich-formu), administrativní styl může sloužit pro zdůraznění schematičnosti a stereotypu jako například v Páralových novelách, prostředky odborného nebo řečnického stylu jsou využívány v dílech jako nepřímá charakteristika mluvčích, zatímco prostředky stylu publicistického jsou hojně užívány v satíře nebo epigramech, kde podobně jako v novinách mají za úkol formovat názor čtenáře.

Motivace k volbě prostředků může vycházet z charakteru postav či příběhu, ale může být i subjektivní, nesená individuálním stylem autora. Vlastní autorský styl je patrný i v souvislosti s kompozicí či volbou lexikálních nebo syntaktických prostředků, rozeznáváme pak specifických styl Vančurův, Weinerův aj. V souvislosti s jazykem daného autora může být vytvářen i speciální slovník jazykových prostředků obsažených v díle, často se mluví například o jazyce K. H. Máchy, nebo B. Němcové (Havránek – Jedlička 1960:430)

²⁴ *Píšeš-li něco o čem jsi přesvědčen že má být napsáno / Neobávej se že ti může někdo zcizit formu thema / nebo samo tajemství básně / Může-li se stát něco takového / Nestála forma thema ani tajemství za to aby oblékly purpur veršů* (b.*Píšeš-li – J. Kolář)

²⁵ To je patrně například z rukopisů K. J. Erbena, který několikrát měnil použitá slova za jiná, lépe pasující. Úpravami vlastních textů se zabývali i K. H. Mácha, K. H. Borovský či J. K. Tyl (Havránek – Jedlička 1960)

Komplexně se problematikou stylu zabývá stylistika. Její rozkvět je spjat s prací Pražského lingvistického kroužku, založeného v roce 1926 (působili v něm například V. Mathesius, B. Havránek, J. Mukařovský, J. Vachek, B. Trnka a další). Na přednášce z prvního sjezdu O funkci spisovného jazyka, se mluvilo o odlišnosti jazyka básnického od běžného jazyka. Ve sborníku Spisovná čeština a jazyková kultura, který vyšel v roce 1932, potom nalezneme Havránkovu přednášku – Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura, kde jsou vymezeny dvě funkce jazyka – sdělná, která je přisouzena jazyku běžnému (hovorovému, konverzačnímu, věcnému, i odbornému), a estetická, náležející jazyku básnickému. Jazyku básnickému se věnovala i přednáška Mukařovského, z téhož sborníku – Jazyk spisovný a jazyk básnický.

Vymezení rozšiřují další jazykovědci, například Bečka, který dále rozlišuje jazyk úřední či žurnalistický. Významnou událostí pro stanovení klasifikace samotných funkčních stylů byla konference v Liblicích v roce 1954, kde došlo k vymezení stylu uměleckého, odborného a publicistického. V následujících letech pak vychází množství stylistik například J. V. Bečky – Česká stylistika, J. Chloupka – Stylistika češtiny, nebo kolektivu M. Čechové – Stylistika současné češtiny.

4. FRAZÉM A LITERATURA

Mezi frazémem a literaturou leží v některých případech jen velmi nepatrné dělítko, přestože ve své podstatě jsou obě oblasti založené na zcela odlišném přístupu. Zatímco frazém je založen na generalizaci, zevšeobecnění – *Když všechno zklame, je třeba přečíst si návod* (Murphyho zákony), literatura staví na konkretizaci a jedinečnosti – *Nechci nic slyšet o tom, že pan Pythagoras, Eudoxus, Euklides, Archimédes a tak dále vymyslili to a to. Nepotřebuji tý z toho, co objevili jiní. Dejte mi papír, tužku a kružidlo a nechte mne na pokoji. Však já na to přijdu sám.* (Saturnin – Z. Jirotko) U frazémů převažuje funkce praktická, slouží jako zhuštěná moudrost, návod, trefná poznámka nebo heslo. Zatímco u literárních děl převažuje funkce estetická²⁶, vycházející ze zprostředkování estetického zážitku.

Za úzkou hranici může naproti tomu rozsah, některé útvary jsou tak řazeny někdy do frazeologie, jindy jako součást lidové slovesnosti do literatury. Jedná se například o hádanky – *Co bylo dřív, vejce nebo slepice?*, rozpočítadla – *En-ten-tý-ky-*

²⁶ Ovšem to neznamená, že i některá literární díla nemohou získávat praktickou funkci – *Každá doba staví umělecké texty do nejrůznějších souvislostí, permanentně se porušuje hranice jejich přirozeného prostředí. A tyto cirkulace mají nejrůznější motivy a také nerůznější důsledky.* (Papoušek 2006:75)

dva-špa-lí-ky..., říkadla – *Jeden dva tři / my jsme bratři*, mnemotechnické pomůcky – *Be-fe-le-me-pes-se-ve-ze*, anekdoty – *Je na Měsíci život? A proč by se tam jinak celou noc svítilo?*, bajky – *krkavce chválila, že prý jest převeliký a krásný, dokládajíc i, že přísluší jemu nejvíce ptákům kralovati, a na to že by ještě došlo, kdyby měl hlas. Tedy on, chtějí jí připomenouti, že i hlas má, odhodiv maso, zvučný krákot prováděl. Ale liška přiběhši a maso uchvátivši, pravila: „Milý krkavče, všechno máš, jen rozum si zjednej!* (Ezopovy bajky), aforismy – *A krysy tu nemáte? Kdepak! Tady by žádná krysa nevydržela.* (Ideální byt – K. Čapek), či třeba drobné básně – *Utkvělé pravdy / vyzývají na souboj / fosilní proměnlivost všehomíra.* (b. Bludy - A. Kaufmann)

Další útvary se sice liší formou, ale jsou si podobné účelem a nástroji. Frazémy umožní výstižnou kritiku zhustit do několika trefných slov – *Občas vážně nevím, jestli svět řídí čtyři lidé, kteří si z nás utahují, nebo imbecilové, kteří to myslí vážně.* (Mark Twain), podobně jako epigramy – *Ach ty vládo, převrácená vládo! / Národy na šňůrce vodit chceš, / ale čtyřmi koňmi na opratích / vládnout nemůžeš!* (Tyrolské elegie – K. H. Borovský)

Frazémy stejně jako literární látky tvoří, a vždy tvořily součást kultury, odkazovaly ke skutečnosti a zároveň ji obohacovaly, o nové výrazy i obrazy – *Vznikl tak druhotný svět výtvorů, které rozmnožily a obohatily naši lidskou skutečnost.* (Vodička 1992:12) Společný je i původ inspirace, která z počátku dávala vzniknout dílům a frazémům na základě pohanských mýtů a života, později pak na základě křesťanské tradice. Naši literaturu nejvíce ovlivnilo křesťanství, patrný je též vliv antiky – řecké a římské mytologie, naopak se stopami severské mytologie, či podněty z Orientu nebo starověké Číny, se setkáme méně.

Společný je problém překladu, přičemž frazémy zároveň představují jednu z nejproblémovějších oblastí překladu. Záleží na tom, nakolik je daný frazém převoditelný do jiného jazyka, různé slovní hříčky bývají často vypouštěny nebo nahrazeny nefrazeologickým spojením, u přísloví je dáována přednost českému ekvivalentu²⁷, ale setkáme se i s doslovným překladem či ponecháním v originále. Ať už při překladu zvolíme jakýkoliv postup, vždy je charakter původního díla o něco pozměněn.

Společným pojmem je intertextovost. Frazémy vždy k něčemu odkazují, ať již k původní lidské zkušenosti, historické události, dílu nebo třeba jinému frazému. Na

²⁷ Jindy se naopak jeví vhodnější zachovat národní variantu frazému, závislou na původu díla či místa děje, např. *Nosit dříví do lesa* (české), *Nosit víno do vinohradu* (bulharské), *Vozit uhlí do Newcastleu* (anglické), *Nosit vodu do Rýna* (německé), *Nosit sovy do Athén* (řecké).

podobě literárního díla se též spolupodílí řada podnětů, ať již z reálného světa či světa fikčního. K nejčastějším intertextovým spojnicím patří aluze (narážky odkazující ke zdroji na základě podobnosti), či citáty, doslovné nebo různé aktualizované. Shodná je nutná znalost látky, k níž je odkazováno. U frazémů, je v případě automatizovaných jednotek intertextovost oslabena, ovšem u aktualizovaných jednotek mohou smysl plně dekódovat *pouze recipienti, kteří pre-komunikáty znají*. (Junková 2010:187) Stejně je to s literárními díly, například následující verše by bez znalosti původní látky částečně ztratily pointu – *A spatřiv souseda svého / při ofěře stát nahého / dí mu: Bratře, co se's zbláznil, / že se's nahý jít uprázdnil? / On dí: Uposlech jsem ženy, že jsem v šaty oblečený.* (O třech ženách schytrálých – Z veršů Jiřího Volného)

Frazémy se aktualizují, mění motivy, příznak, nebo se parafrázuji, literární díla na sebe odkazují v námětech, motivech či skrze postavy (například v apokryfech), nebo prostřednictvím různých adaptací. A inspirují se i vzájemně. Na základě frazému může vzniknout literární dílo, například humoristická povídka *Host do domu, bůh do domu*, J. Haška, a dílo zase může dát vzniknout frazému, třeba *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*, J. Haška – *švejkovat, švejkárna*.

Frazémy se vyjadřují o literárních dílech – *Ve světélkujících propastech vesmíru otisk lidského nitra. To je kniha. A jako z jádra a semene může z ní lidské nitro znovu vyrůst a zazelenat se.* (Vladimír Matějček), a v literárních dílech zase postavy hovoří o frazémech – *Je nutno obdivovat bujnou představivost lidí, kteří pořekadla razili. Vezměte si třeba přísloví, že kráva zajíce nedohoní. Je to sice pravda, ale nedovedu si představit, že by kráva zajíce honila a proč by to vůbec dělala. Taková kráva není, to ať mi nikdo neříká.* (Saturnin - Z. Jirotko)

Frazémy, které se rodí v knihách, mohou být obsaženy přímo v textu, obvykle se jedná o různé repliky hlavních postav – *Být či nebýt?*, může jít o postavy ala typy – *donchuán*, název díla – *Morálka paní Dulské*, dějový rámeček – *jako Romeo a Julie*, či situaci – *vařili jako pejsek a kočička*.

Frazémy, které dílo pomáhají naopak spoluutvářet jako záměrný stylistický prostředek, můžeme nalézt ve všech třech plánech literárního díla – v plánu tematickém, kompozičním i jazykovém, a s jejich typy, funkcí a proměnami se nyní blíže seznámíme skrze texty české literatury.

5. TYPY FRAZÉMŮ V TEXTECH ČESKÉ LITERATURY

5.1. TYPY FRAZÉMŮ PODLE PŮVODŮ

5.1.1. FRAZÉMY LIDOVÉ

Velmi bohatá je zásoba lidových frazémů. Můžeme si všimnout, že v některých dílech jim autoři dávají přednost a působí zde jako nástroj dotvářející atmosféru díla, například v Divé Báře, B. Němcové, kde ilustrují tradiční kolorit vesnice, ať již se jedná o úsloví – *od té doby spolu dobře nevařily; nedala si do kaše foukati*, či přirovnání, volící jako komponenty přírodní motivy – *mrštná jako pstruh; modré jako luční potok* (Divá Bára – B. Němcová).

Velký vliv má i lidová slovesnost, projevující se v literárních textech většinou ustálenými obraty z her, písní, říkadel a pohádek. Obliba lidové slovesnosti vzrostla především v době národního obrození, kdy se mnoho autorů věnovalo i jejímu zaznamenávání. Například v básni Svatební košile, K. J. Erbena, prvotní dvě strofy připomínají průpovídky dětské hry – Krvavé koleno (někde nazývané i Krvavý dědeček). U těchto typů je však obvykle těžké s jednoznačností určit směr inspirace, nemůžeme-li přesně doložit dobu vzniku hry, existuje i možnost, že to báseň naopak inspirovala slova hry²⁸ – *Již jedenáctá odbila / a lampa ještě svítila, / a lampa ještě hořela, / co nad klekadlem visela. / /Pohnul se obraz na stěně — / i vzkřikla panna zděšeně; / lampa, co temně hořela, / prskla a zhasla docela.* (Svatební košile – K. J. Erben)

S lidovými popěvkami se setkáme v Nezvalově tvorbě z období poetismu, například píseň – Prší, prší, jen se lije, nalezneme ve sbírce Hra v kostky hned dvakrát, jednou jako součást rýmu – *Prší prší jen se lije / Má první láska byla Emílie* (b. Plískanice – V. Nezval), a podruhé i jako paralelu, neboť v básni došlo stejně jako v písni k tragické události – *Prší prší / na okenní plech / Je ráno / v houni plné blech* (b. Deštivé obrazy – V. Nezval)

Frazémy pocházející z lidové slovesnosti mají své uplatnění i v druhé polovině 20. století, například v tvorbě K. Sýse, který sestavuje několik básní z říkadel, a aktualizuje je konkretizací – *Jedna dvě / jde Honza / a nese pytel mouky / pro maminku* (b. 1 – K. Sýs). Automatizovanou konstrukci říkadel využívá i J. Štroblová v básni

²⁸ V této dětské hře se deklamuje stylem – *Již jedenáctá hodina odbila – lampa ještě svítila, již dvanáctá hodina odbila – lampa ještě svítila*, a pořád dál, dokud nezazní – *lampa zhasla*, a nezačne tradiční honička, ve které Krvavé koleno chytá svého nástupce.

Říkadlo – *A co vítězný oblouk chce? / Jít bosky po louce. / Co žhavé ráno chce? / Vánice, vánoce.* (b. Říkadlo – J. Štroblová)

Vděčným zdrojem frazeologismů jsou též pohádky – *Věřím v řeč která spí na stránkách / pergamenů / jako Šípková Růženka čekající / na probuzení* (b. Na rodnou řeč – I. Skála). I v této oblasti se setkáme s různými aktualizacemi, ať v rámci pohádkových motivů – *Popelka s prázdným oříškem / Zrozením nežádoucí časem / zabrumlá si / Jsem živá mrtvá voda* (b. Poezie – J. Kolář), či v rámci pointy – *Zavolali vnučku, / vnučka pejska / pejssek kočku, / kočka myš...udělali bác... / Kopeček se ještě chvěje, / jak se pod ním krtek směje.* (b. Malá pohádka o řepě – F. Hrubín)

5.1.2. FRAZÉMY UMĚLÉ

FRAZÉMY BIBLICKÉ

Z umělých frazémů měly největší působnost frazémy spjaté s biblí a křesťanstvím – *Ach nebojím, vždyť tys se mnou, / a vůle Páně nade mnou!* (Svatební košile – K. J. Erben).

Frazeologické jednotky vycházejí ze Starého zákona, odkazující ke stvoření světa a prvním lidem – *Jdi, Adame. Jdi, Evo, budeš mu ženou. Bud' jí mužem, Prime. Alquist sám: Požehnaný dni! (...) Svátku dne šestého! pak otevře bibli, listuje a čte: „A stvořil Bůh člověka k obrazu svému: k obrazu Božímu stvořil ho, muže a ženu stvořil je.* (RUR – K. Čapek), ztracenému ráji – *Jsem obraz pro sluch / A hudba pro oči / Ztracený ráj kdy vracejí se ptáci / V hledání na dluh trdlují* (b. Poezie – J. Kolář), a jiným starozákonním látkám, ať již prostřednictvím automatizovaných frazémů – *Neoslyš slova varující: / Neprodej úděl za čočovici.* (b. Země mluví – V. Dyk), či naopak aktualizovaných – *A zatím Kain / přespává v mém jménu* (b. Kainovo blues – J. Kainar). Inspirace vycházející z Nového zákona se pak vztahuje především k příběhu Ježíše Krista – *Já jsem tu cizinec a přicházím do té celé ošklivé věci jako Pilát do Kréda.* (Nový epochální výlet pana Broučka, tentokrát do XV. století – S. Čech).

Náboženství bylo neodmyslitelně spjato s životem lidí ve středověku – *Co jáz o něm chci vám dieti, / slyšte všichni / Rač nám toho spomáhati, / Synu Boží, i tvá Máti!* (Legenda o Sv. Prokopu)

Ani v období husitském, a později humanistickém, kdy byla pozornost obrácena spíše na zem než na nebesa, náboženská symbolika nemizí, naopak přizpůsobuje se novým potřebám, v husitských textech je bůh záštitou bojovníků – *Nepřátel se nelekajte, / na množstvie nehled'te, / pána svého v srdci mějte, / proň a s ním bojujte / a*

před nepřátely neutiekajte! // A s tiem vesele křikněte / řkúc: Na ně, hr na ně! / bóh pán náš, křikněte! (Ktož jsú boží bojovníci). V době humanismu se zase bůh stává průvodcem na cestách – *Tak jsme ve jménu božím jeli, a shledali jsme, že jest lodí o jednu míli českou dále do moře se pustila a kotvemi se držela, k níž jsme s tou gondolí musili.* (Cesta z Království Českého do Benátek – K. Harant)

Vůbec nejvíce frazémů tohoto typu ale nalezneme v období barokním, navíc ozvláštněné hyperbolizování rozdílů mezi člověkem a bohem – *Já hřích, pých, lest: / tys sláva, čest. / Já hnís, vřed, puch: / tys čistý duch...* (b. Co Bůh? Člověk? – B. Bridel)

V obrozené literatuře se potom láska k Bohu pojí s ideou Národního obrození – *Plachý: Kdy kráčíme do boje za nejdražší, co nám Bohem dáno, za vlast, tehdy lvem se stane i tichý beránek.* (Obležení Prahy od Švédů – J. N. Štěpánek)

Během tzv. únavy z konce století, kdy ve společnosti i literatuře vládly dekadentní tóny, ustupuje tento typ frazémů poněkud do pozadí, nebo jsou tradiční frazeologismy různě parafrázovány, ať již ve stylu anarchistickém – *My do svých vlasů vplétáme si růže / a po nás--! co - ať přijde potopa!* (b. Po nás ať přijde potopa – F. Gellner), či později poetisticky hravém – *Polibek – Noemova holubice; milenci jako po potopě* (b. Gobelín – V. Nezval)

Křesťanské motivy frazémů jsou znovu na vzestupu až v souvislosti s válkami a okupací – *Svatý Václave, / nedej zahynouti / nám ni budoucím.* (b. Září – K. Toman). Po druhé světové válce nastal takzvaný příklon k pozemšťanství, reprezentovaný sociálním realismem – *Podaná ruka mimojducímu / Podaná ruka na kterémkoli místě / pravého tvoří boha.* (b. Podaná ruka – S. K. Neumann). Metafyzika neměla příliš prostoru, přesto se však objevovala, a to nejen v exilových či ineditních uměleckých textech, ale i v těch oficiálních. Co se však ve větším měřítku u frazémů souvisejících s křesťanskou motivikou změnilo, je jejich příznak, neutrální, případně knižní frazeologismy, získaly často ironické zabarvení – *bože, tady se ti tvorba kapánek vymkla z ruky. To není člověk, ta je vymyšlená...* (Honzlová – Z. Saliverová). Popřípadě se stávaly součástí různých jazykových her – *ať policie s konečnou platností zjistí / zda Bůh tedy vlastně je? / Nebo se zase už propána neví!* (b. Kohoutova smrt – J. Šalamoun)

Dalo by se také říci, že zatímco v dobách minulých byly frazémy s ironickým či negativním zabarvením tohoto druhu směřovány většinou pouze proti církvi – *Rovně jako psi o kost, takovou měrou, / popi o světská zboží jse derou.* (b. Hic est Der Papáček – M. Dačický), nikoliv samotné myšlenky boha, v minulém století naopak přibývá

frazémů aktualizovaných právě tímto směrem – *Panebože, který nejsi, díky / za hulváty, blby, podvodníky* (b. Díky – J. Žáček)

FRAZÉMY ANTICKÉ A STAROVĚKÉ

Další pokladnicí frazeologie je antika a starověké kultury, se svými bohy a mýty. Zajímavá je vzájemná koexistence této tradice s tradicí křesťanskou, se kterou se rozcházel v názoru na božstvo, křesťanská nauka učila ve víru v jednoho boha, antika i jiné starověké kultury měly božstev více (boha války, bohyni lásky) – odraz nalezneme například ve středověké žakovské poezii²⁹ – *žít jak bozi snažme se / to je rčení výtečné* (Středověká žakovská poezie), i v tvorbě novodobější – *a v rozpacích a jako mladý bůh těžkomyslnosti* (b. Rudoarmějci – V. Holan)

Koexistence dvou tradic je ve středověku patrná nejvíce v souvislosti s citáty nebo frazeologismy uváděnými parentezami, kdy v jednom textu je citován zdroj biblický i antický – *Slyš Pána Ježíše v jeho řeči: ‚Měru, kterouž měříte, ta vám zase bude odměřena.‘ A mudřec Sokrates praví tak: ‚Častokrát člověk člověku přimlívá a její hanie, neb snad dobře o něm mluvíti neumie, netoliko o tom jednom, ale o žádném dobře nemluví.‘* (Tkadleček)

K antickým frazémům spadají různá jmenná a slovesně jmenná spojení, související s tradiční mytologií – *čas stál / čekal čím ho naplním / byl to danajský dar* (b. *Získala jsem darem – B. Grögerová), a bájnými bytostmi – *Vždyť dost bylo zpěvu proradných Sirén* (b. Salóny – Z. Kaprál). Tento typ frazémů nalezneme i v názvech celých sbírek, například M. Holuba – *Achilles a želva*, nebo *Narození Sisyfovo*. Zvláště v novodobé tvorbě se často setkáme s různými individuálními aktualizacemi – *Je volem býk, jenž býval kdysi Zeus. / Vzali mi láhev? Žití vzali jas. / Když po Ithace touží Odysseus – / já volím rum. A píšu Krylias.* (*Má odysea – K. Kryl).

Také bychom sem mohli zařadit frazémy inspirované dobovými reáliemi (Junková 2010), například oblastí dramatickou, kam spadají lexikální frazeologismy jako komedie, tragédie a další pojmy, pojící se nejčastěji s divadlem – *Hrabě Žorž byl ten deus ex machina³⁰, jenž všechno umírnil, smířil a dobře zakončil.* (Filosofská historie – A. Jirásek).

Ze starověkých látek je ve všech obdobích často odkazováno na Chammurapiho zákoník, kdy frazeologizací původně nefrazeologického nařízení – ve smyslu zub za

²⁹ Jedná se o středověkou vagantskou poezii, písně cechu žakovského, z latiny je přeložil R. Krátký.

³⁰ Deus ex machina je pojem z antického divadla, kdy byl na jeviště spuštěn bůh (často v podobě sochy), a rozhřešil situaci, jedná se tedy o princip nečekaného vyřešení, z nečekaných míst. (Wikipedie 2012)

zub, oko za oko, postupem času vznikl frazém. S danou aluzí se setkáme ve spojení s různými motivy, například válkou – *Vlastně to bylo všechno až příliš jasné: / Oko za oko / Zub za zub / Nazdar / Generále / Ale dnes / Na pobřeží tohoto kamenného moře / Minutu před přílivem / Půjčujíce si poslední zbylý zub / a jediné / společné oko / Vyměňuje si rozpačité pohledy: / Co za srdce / Generále* (b. Co za srdce generále – L. Brožek), narazíme i na přímou kontextovou aktualizaci – *Z hlavy jim oči vyňaty, / ruce i nohy utáty: / co prve panně udělaly, / toho teď na se dočekaly / v lese hlubokém.* (b. Zlatý kolovrat – K. J. Erben).

Ze starého Egypta pochází například legenda o Fénixovi, povstávajícího z vlastního popela – *Z rumu zas se svět vyvine, / Phoenix z popela vyšine* (b. Svému srdci – V. B. Nebeský)

FRAZÉMY HISTORICKÉ A LITERÁRNÍ

Početnou skupinu tvoří i frazémy historické, například výroky připisované různým osobnostem – *Kostky jsou vrženy. Padni komu padni.* (G. J. Caesar), jejichž odraz nalezneme v různých dílech – *aby, padni co padni, na ten div se podívali* (Plívník – J. Jungmann), nebo frazémy inspirované historickými osobnostmi a jejich dobou – např. *ta koleska Žižku pamatuje* (Divá Bára – B. Němcová), dobou samotnou – *Saturnin vykopává válečnou sekeru proti Miloušovi* (Saturnin – Z. Jirotko), či konkrétními historickými událostmi – *Naproti tomu u nás na západě host nevychází ze samých poklon k hostiteli. A váš odchod provázen je sty vzpomínkami, že jste zakuklený ničema a že chováte jen jednu snahu, vyjít úplně svého hostitele — jako Prusáci v památném roce šestašedesátém.* (Host do domu, Bůh do domu – J. Hašek) Setkáme se i s odkazy prostřednictvím různých historických hesel, nejčastěji parafrázovaných – *ROLETÁŘI VŠECH ZEMÍ / BOJTE SE*³¹ (b. Listopad – P. Kopta)

Svébytnou inspiraci představují mýty spjaté s českými dějinami, hojně jsou například aluze na Blanické rytíře³², kteří mají přispěchat Čechům na pomoc v nejhroších časech – *Až bude české zemi opravdu nejhůře, přispěchají plechoví rytíři – věrní husitskému odkazu – na alegorických vozech, a budou tedy znamenat něco úplně jiného. / A všichni Čechové se budou i na mučidlech trápit jen otázkou: Co tím chtěl Blaník říci?* (b. Báseň v próze – P. Rut)

³¹ Proletáři všech zemí, spojte se! – bylo heslo Manifestu komunistické strany.

³² Blanické rytíře najdeme například u A. Jiráka ve Starých pověstech českých, ale i jako oblíbenou knihu lidového čtení (Zdeněk ze Zásmluku se svými tovaryši aneb rytíři v Blanickém vrchu zavření), nebo divadelní hru – Blaník od V. K. Klicpery.

Frazémy z literárních děl jsou oblíbené zvláště v novodobé tvorbě, odkazují k postavám jiného díla – *V účesech se točí korouhvičky, / každý v tanečních je Don Juan,* / (b. Snad nám naše děti prominou... – Vladimír Merta), využívají názvu jiného díla – *Nabízím ti pravdu. Příběh mého pohnutého života od labyrintu světa až k ráji srdce. Nahou pravdu. Docela nahatou, docela hanbatou pravdu dějin.* (Ten, který bude – V. Macura), nebo odkazují k dějové lince, založené na příměru – *Kde jsou Robinsoni, objevíš i Pátky.* (b. Prostopravdy – J. Žáček), či dějovou linku využívají jako asociaci v rámci tématu básně – *Až budu Robinson / budeš mi Pátkem?* (b. Pátek – K. Sýs).

Může jít také o citát pocházející přímo z díla, například repliku postav – *Jeden za všechny a všichni za jednoho* (Filosofská historie – A. Jirásek), nebo formule z veršů – *Je pozdní večer – 19.30 / Televizních novin zve ku lásce hlas* (b. Květen – K. Sýs). V případě cizojazyčného díla je někdy ponechán citát v původním znění – *milenka Poetická / většinou jde o vášnivé čtenářky E. A. Poea, / zvažte možnost – Never more* (b. Milenky obecně prospěšné – D. Čaplyginová).

Někdy se sejde vícero literárních frazémů v jednom a též souvětí – *Zde je tedy onen Mackbethovský příběh o nezranitelném Šuhajovi, o loupežníku Nikolovi Šuhajovi, který bohatým bral a chudým dával.* (Nikola Šuhaj loupežník – I. Olbracht) Zvláštním typem intertextu je spojení na bázi nomen omen³³ – *Jméno! /...vyštěkl hlas mezi dvěma údery razítek / Ikaros / odpověděl příchozí a přihladil křídla / Táák!?! / A vaše povolání.../ Jsem letec ke slunci / A já... Lady Macbeth / Zasmál se razítkový muž / a zavřel okno / (pro jistotu)* (b. Jméno! – L. Brožek)

Setkáme se též s rozličnými aktualizacemi – *Žít a nebýt! Ó plodné marno, / firmamenty jímž osety!* (b. *Odkud? – R. Weiner). Oblíbená je kontextová aktualizace, například ve hře I. Vyskočila – *Když já jsem nešťastný a rozpolcený! Být tu, či nebýt tu? To je oč tu běží!* (Haprdáns neboli Hamlet princ dánský – I. Vyskočil), kde hlavní hrdina přemýšlí, zda setrvat na daném působišti, nikoliv na světě.

Všimnout si můžeme i průniku světa jednoho díla do světa díla druhého, vzájemně se protínající v závěrečné formulí – *Večer si dal Roubínek mimo obyčej rozsvítit svíci, a usednuv ke stolu v svém květovaném „obrštu“, rozevřel corpus delicti a jal se čisti. Ubohý Mácha! Již předtím nerozumná kritika zatratila jeho „Máj“ a nyní soudil jej poznovu aktuár Roubínek. Přečetl plné dva zpěvy a z třetího zbyly mu poslední verše: Je pozdní večer — druhý máj — / večerní máj — je lásky čas, / hrdliččin zve ku lásce hlas. / Roubínku! Roubínku!* (Filosofská historie – A. Jirásek)

³³ Okřídlené úsloví ve smyslu jméno prozrazuje, napovídá, vystihuje povahu

5.2. TYPY FRAZÉMŮ PODLE FORMY

5.2.1. FRAZÉMY LEXIKÁLNÍ

Tento typ frazémů, tvořených obvykle jedním plnovýznamovým slovem, nalezneme nejčastěji v poezii, kde vzhledem k úsporné formě umožňují na malé ploše vnést do textu pestré spektrum konotací – *My potřebujem mužů celých / V boji, psotě vzdornou leb* (b. Je proti nám, kdo není s námi – J. V. Sládek).

Časté jsou též frazeologismy typu nomen omen – *Budižkničemu se toulá po ulicích města* (b. Tulák spí na louce – I. Blatný), založené na univerbizaci – *Zakažte synovi psát básně nebo z něho bude darmošlap*. (b. Aby zahynulo – J. Kolář).

Hojně narazíme na různé expresivní výrazivo tvořené několika neplnovýznamovými jednotkami – *Tím převezmeme iniciativu a převezeme všechny gaunery, kteří by chtěli těžit z bezradnosti vdovy. Tůdle holoubkové! Tůdle!* (Haprdáns neboli Hamlet princ dánský – I. Vyskočil), založených často i na rýmu – *klíd'o píd'o, kliku odšroubuje za plného provozu* (Důtka ředitele školy – E. Gogela)

5.2.2. FRAZÉMY KOLOKAČNÍ

Tyto frazémy, tvořené slovy, jsou mluvnicky formulované až při konkrétním užití ve větě, umožňují tedy v rámci textu četné variace – *zdaleka a jenom plaše / obchází ten problém žití / jako kolem horké kaše, / kočka v dobrém úsloví* (b. Sloky literární – J. S. Machar) K nejpoužívanějším frazeologismům patří jednotky slovesně jmenné – *dát si dvacet a snít* (b. Úterý – A. Kaufmann), a jmenné – *rozevřel corpus delicti a jal se čísti* (Filosofská historie – A. Jirásek)

Podobně jako u lexikálních frazémů využívá poezie jejich kondenzační funkce, kdy je několika slovy možné charakterizovat – *Zjev její každým dechem praví, / že nesmírnou svou cenu zná / že pro salón a pro zábavy / a pro kočár jest zrozena* (Dobrá partie – J. S. Machar), komentovat děj – *Pan Brouček byl skutečně jako v Jiříkově vidění* (Pravý výlet pana broučka do měsíce – S. Čech), vytvářet humorná spojení násobením komponentů – *začal jsem věřit, že mne mají místní klepny a vůbec veřejné mínění nějak v prádle* (Ukradený kaktus – K. Čapek), nebo pomocí netradičních spojení – *noc byla na krku* (Dobré přísloví – J. K. Tyl).

K nejhojněji zastoupeným patří různá přirovnání, ať již v poezii – *Podzim své barvy za pestřejší mění / jak žena když jde na maškarní ples* (b. Rondel – V. Nezval), či próze – *Vytrhnuvši se, vklouzla rychle do pokoje, jako když svižná laňka vesele vskočí a*

v tmavém zelení zmizí. A bylo jí opravdu jako do skoku a zajásání. (Filosofská historie – A. Jirásek)

5.2.3. FRAZÉMY PROPOZIČNÍ A POLYPROPOZIČNÍ

Propoziční a polypropoziční jsou jednotky ve formě vět a souvětí. Tento typ nalezneme nejčastěji v epických textech, kde se pronášené formulace, zvláště ve starších dobách, hojně opírají o autoritu citátů, uváděných parentezami – *lehkých řečí, ješto se k ničemuž nechýlé, z své hlavy a z svých úst tak nestydlivě nevypúšťěl. Pravít' mudřec Pytagoras: „Ktož mlčeti neumie, ten také mluvíti nevie kdy a kterak* (Tkadleček).

Setkáme se i s různými situačními výroky, typu *v Praze je blaze – fara byla její Praha* (Divá Bára – B. Němcová), nebo rutinními formulami – *„To je ted' mládež!“ hrozila ovocnářka. „Nemá to kázeň, ani boží bázeň.“* (Bylo nás pět – K. Poláček)

K nejhojnějším ovšem patří přísloví – *Žádný bez práce nejí koláče* (Plívnik – J. Jungmann), axiomy – *Největší je neřest v neštěstí láti neřestem, / ten, kdo kojí skutkem hněv nebe, lépe činí.* (Předzpěv ku Slávy dceři – J. Kollár), nebo slogany a hesla – *Lidé mrazem nesví / v koridorech eloxované nabubřelosti: / Ukončete nástup, dveře se zavírají!* (b. Čtvrtek – A. Kaufmann)

5.3. TYPY FRAZÉMŮ PODLE DRUHU

5.3.1. PŘIROVNÁNÍ

Z hlediska základních typů frazémů se nejčastěji setkáme s přirovnáním, které obvykle nechybí v žádném díle, a jeho podobu často udává styl díla. Některá přirovnání tak mají zabarvení dekadentní – *Den za dnem plouží se tak mdlý, / jak z cel když v kápích chodbami jdou mniši – / šer zhuštěný, vněmž barvy uhasly...* (b. Splýn – J. Karásek ze Lvovic) Zatímco další nesou stopy impresionismu – *Stříbrné mraky stále pospíchaly napříč oblohou, slunce se rozsvěcovalo a opět vyhasínalo, stín a světlo běžely vždy postupně od jednoho konce luk k druhému, jako když nějaká veliká ruka zlatým hřebenem louky pročesává. A vítr dul, jako trubač na bílém koni.* (Stříbrný vítr – F. Šrámek)

Nalezneme i originálními přirovnáními typu – *V milostivé vrchnosti při pohledu tom probudil se humor. Trudovitá tvář hraběcí se usmála, jak by se asi usmál vlk, kdyby se mohl usmáti.* (Do třetího a čtvrtého pokolení – J. Herben)

S celými řetězci metafor se setkáme u B. Hrabala v Tanečních hodinách pro starší a pokročilé – *já že jsem byl citlivej jak Mozart a ctitel evropský renesance, koukal*

jsem se jak krokodýl, jedním vokem do farní zahrady na pana děkana, a druhým vokem na ty nožky... (Taneční hodiny pro starší a pokročilé – B. Hrabal)

Dále je můžeme rozlišovat podle zabarvení, například archaická – *ten však je jako pěna tich* (Romance o Karlu IV. – J. Neruda), ironická – *No, nevím, nevím, ten tě má rád jako hřebík v oku* (Naši furianti – L. Stroupežnický), či nářeční – *Poslouchejte, Bláho, vy máte hubu jako šlejfernu*. (Naši furianti – L. Stroupežnický)

Každá etapa má své oblíbené motivy, zatímco v baroku to byly například kontrasty – *ty jsi květu samý květ / já jsem jen pejří poslední* (b. Co Bůh? Člověk? – B. Bridel), v době obrozenecké a v 19. století byly velmi častá přirovnání s přírodní motivikou – *černých jak havran; modré jak chrpa* (Divá Bára – B. Němcová). Počátkem 20. století naopak vstupují do hry nové motivy, související s rozvojem civilizace – *nevím k čemu bych tě přirovnal / Tři linky táhlý tón tvůj zaznívá / Telegrafistce někdo lásku lhal? / Tři linky každá stejně pravdivá* (b. Abeceda – V. Nezval). V druhé polovině 20. století jsou pak přirovnání i nositelem sarkasmu nebo ironie – *S převahou nezúčastněného myslitele / kochat se pohledem na svůj život / jako na rybičky v akváriu* (b. Debakl – A. Kaufmann).

Vedle základního komponentu – jako, se setkáme, i s dalšími možnostmi pro přirovnání, například kladení toho, co přirovnáváme na roveň přirovnávanému – *dívčina a boží trest, věř mi, brachu, jedno jest* (Dobré přísloví – J. K. Tyl). Časté je také přirovnání formou podobenství – *S jednocena / s šumem a zvěstmi, s tušenými zvěře, / v záření času, stranou lidí, / a přece já s tebou, o krok se zdržev, abych si představil zas, jak ze ztracena / jsme se přibližovali. Tak se potkávají / vesmírné lodi*. (b. Za podzimního navečera – K. Bodlák)

5.3.2. LITURGICKÉ FORMULE

Liturgické formule tvoří základní součást jednotlivých promluv postav – *snadno stavěti domy a zakládati zahrady; ale odpusť Pán Bůh, nechtěla bych spáti pod tím krovem*. (Plívník – J. Jungmann), od nejstarších dob zhruba do konce 19. století, ale nalezneme je v menším rozsahu i v literatuře novodobé – *„Viděte! Bože, to je radost! To je radost!” křičela na mě a vůbec si nevšímala toho, co jsem řekl*. (Zbabělci – J. Škvorecký)

Setkáme se i s aktualizací tradičního – *S pánem bohem!*, kdy je komponent zaměněn za opoziční – *Ismaél: Ještě mé čeládce k tomu nalají, / s pánem čertem ji často přivítají* (Komedia nová o vdově).

Početné jsou úryvky motliteb – *Angelus: Bud' bohu v nebi chvála, čest!* (Rakovnická vánoční hra – J. Libertin), pozdravy – *Dej pámbu dobrej večer, Josefe! Dejž to pámbu, Valentýnku!* (Naši furianti – L. Stroupežnický), nebo požehnání – *Bóh tě žehnaj, má panno milá!* (b. Jměj se dobře, srdečko)

V poezii nalezneme liturgické formule ve všech čtyřech obdobích, v nejstarší české duchovní písni – *Daj nám všem, Hospodine, / žizn a mír v zemi! / Krleš! Krleš! Krleš!*³⁴ (Hospodine, pomiluj ny), v rámci balady v 19. století – *Bože svatý, rač pomoci, / nedej mne d'áblu do moci! — / Ty mrtvý, lež a nevstávej, / pánbůh ti pokoj věčný dej!* (b. Svatební košile – K. J. Erben), na počátku 20. století v rámci vitalistické modlitby – *Bud' vůle tvá nám vším, jak ptáku je a hmyzu, / Vездеjší chléb svůj si již dobudeme sami* (b. Vstupní modlitba – S. K. Neumann), a s lehce ironickým podtónem i v 2. polovině 20. století – *Mé dobré nebe mi odpustiž, / že se rouhám, / ale tady, v Paříži, se domy taky stavějí z kamene.* (b. Johann Sebastian Bach z Paříže – Anně Magdaleně – R. Matys)

5.3.3. PŘÍSAHY, KLETBY, POVZDECHY

Přísahy, kletby a povzdechy představují emotivní složku děl, setkáme se s nimi v podobě automatizované – *pro pět ran do klobouku* (b. 5 – K. Sýs), i aktualizované – *aby vás husa kopl* (Konec starých časů – V. Vančura).

Nejčastěji tyto frazémy nalézáme v přímé řeči, kde fungují jako prostředek gradace – *Ale obelhali-li jste mě, třikrát sedmkrát běda vám...* (Nikola Šuhaj loupežník – I. Olbracht), hyperbolizace – *„Aby do toho stotisíc hromů! Tisíc láter!“ zasoptěl koncipista hřmotně.* (Žádost mistra Trnky – L. Stroupežnický), anebo jako nástroj nepřímé charakteristiky v promluvě postav v realistických dílech – *I čerchmanta, panno Markýtko, vy jste letos ještě hezčí, než jste byla loni.* (Naši furianti – L. Stroupežnický).

V rámci děje bývají nahrazovány i gesty, respektive jejich popisem v řeči vypravěče – *Místo odpovědi zdvihl pan Brouček slavně tři prsty k nebesům.* (Nový epochální výlet pana Broučka, tentokrát do XV. století – S. Čech)

V poezii je volba vhodného frazému určována často rýmem – *Ach můj milý, ach pro nebe, / tu dobu myslím na tebe* (b. Svatební košile – K. J. Erben). V próze je často pro zvýšení expresivnosti, použito vytýkání větných členů, kdy povzdech či kletba jsou uváděny samostatně, a ještě zvýrazněny vykřičníky – *Nu, vždyť my jsme vám to dávno*

³⁴ Krleš vzniklo zkomolením řeckého Kyrie eleison – Pane, smiluj se! (Wikipedie 2012)

odpustili. Proboha! Zapomněli jsme na víno, nikdo nepije. (Hrdelní pře anebo přísloví – V. Vančura)

Kletby mívají komponenty s biblickou motivikou, nejčastěji je to sám pánbůh – *No, zaplat' pánbůh, že už je to* (Žádost mistra Trnky – L. Stroupežnický), setkáme se i s různě příznakově odstíněnými variantami, např. knižně – *Můj ty spasiteli, jakpak se ráčili dostat do sudu* (Nový epochální výlet pana Broučka, tentokráte do XV. století – S. Čech), zdrobněle – *Božínku, copak to tady kunká?* (Nový epochální výlet pana Broučka, tentokráte do XV. století – S. Čech), nebo s připojením oslovení – *Ó, můj milý bože, kterák to mnou trhlo!* (Každý něco pro vlast – V. K. Klicpera).

Hojná je ale taktéž další křesťanská symbolika – *Pro všechny svaté – pan domáci! Trnul hostinský, spráskaje ruce nad hlavou.* (Nový epochální výlet pana Broučka, tentokráte do XV. století – S. Čech), *Panenko Maria svatohorská* (Naši furianti – L. Stroupežnický). U tohoto typu frazémů je zajímavá variabilita jednoho a téhož frazému, a to často i v dílech jednoho spisovatele, například – *Dej ho ven, nebo Ježíš Marjá* (Žádost mistra Trnky – L. Stroupežnický), *Ježíšmarjá – Marjánko; Ale ježíšmarjájozef* (Naši furianti – L. Stroupežnický)

Oblíbený je i motiv čerta – *byť čerta měla na pomoc vzít, / zlou babu k tomu nastrojít.* (b. Mala mulier - mala herba sunt probata ista verba – M. Dačický), nejčastěji jako součást kleteb – *Vím, z francouzských co románů / lze vyčíst elegance. / Však čert ví kdy se dostanu francouzské ku čítance.* (b. Což páni spisovatelé – F. Gellner).

Užívaný je také frazém – *z pekla štěstí*, který se v dílech vyskytuje jak s negativním příznakem – *Hned se zase povídalo: „Vidíme, takoví nepodařenci mají z pekla štěstí, — jak se tam na faře uhnízdila.“* (Divá Bára – B. Němcová), tak příznakem kladným – *Ty taškáři, máš z pekla štěstí!* (Naši furianti – L. Stroupežnický)

Přestože biblická motivika je v kletbách patrná i v současných dílech, celkově můžeme říci, že v moderní literatuře se setkáváme s hrubšími výrazy, ať již za účelem větší expresivity, či přiblížení se k běžně mluvenému jazyku – *Ona, krásná, se smutným úsměvem na rtech, by vládla jako královna a já, já bych jí radil, pomáhal a snažil se ji rozveselit citáty z filozofů, moudrými průpovídkami a veselými zkazkami ze studentského života. A všechno je v hajzlu!* (Haprdáns neboli Hamlet princ dánský – I. Vyskočil).

Patrná je hluboká propast, co se týče opozice knižnost – vulgárnost. Zatímco ve středověku tento typ frazémů míval převážně příznak knižnosti – *i mám smutka dosti / od nevěrné milosti. / Ach, žalosti! / Chodím smutný* (Závišova píseň), literatura minulého století, a zvláště poesie undergroundová, vulgárním výrazivem nešetřila – *Nad*

telčským náměstím se stmívá... / Měl bych to – do prdele – vnímat (b. *Nad telčský náměstím – E.Bondy).

Početná je též skupina nářečních frazeologizmů – *Nu, a jářku; No, kakramente; Pajmámo, namouduši* (Naši furianti – L. Stroupežnický), pro porozumění některým se dnes již bez výkladového slovníku neobejdeme – *Šavlička: To padají tolary! Mangari³⁵ – jako smetí.* (Strakonický dudák – J. K. Tyl)

V této oblasti frazeologie se v rámci promluvy postav setkáme často i s rysy komplexní mluvenosti, typickými pro prostěsdělovací styl, který je nesen hovorovostí a nadbytkem ukazovacích zájmen – *Ne, takového něco svět ještě neviděl a neslyšel!* (Prodaná nevěsta – K. Sabina), emotivností – *ty hvězdo mého žití!* (Prodaná nevěsta – K. Sabina), a různými citoslovečnými vsuvkami – *Fuj parchante, to jsem se lekla. Na tebe, skotáku, patří pořádná metla.* (Bylo nás pět – K. Poláček).

Narazíme i na různé aktualizace, například useknutí frazeologismu, kdy je frazém nedopovězen, čímž získává na expresivnosti – *Cestář bručí: „Čert ho, slotu! / Dělá nám tu nečistotu!* (b. Štědrý koník - V. Lacina), nebo aktualizaci lexikální, založenou na zvukové podobě, a hře s významy – *na mou kuši* (Konec starých časů - V. Vančura).

5.3.4. RUTINNÍ FORMULE

Umělecké texty jsou též zdrojem pro pozorování různých rutinních formulí užívaných v jednotlivých údobích, například přitakávací obrat z doby obrozenecké – *dobře máte* (Zrcadlo příkladů k naučení a obveselení – A. Borový), nese dnes již příznaky archaičnosti.

Je-li však dílo zasazeno do jiné historické doby, obvykle se jedná o pouhou rekonstrukci tehdy užívaných formulí, jejichž věrnost závisí na autorových znalostech dané doby – *toť první víno, které v Čechách zráló — / aj tedy vzhůru, pijme již!* (Romance o Karlu IV. – J. Neruda), stejně jako znázornění společenských podmínek, protože právě ty mají na tuto oblast frazeologie podstatný vliv – *„Pane instruktor, co to má být? Jaké neslýchané novoty zavádějí se do té češtiny?“ „Čím mohu sloužit, pane aktuáre?“ „Jdu dnes na hrubou a potkám jakéhos pana studenta a ten docela uctivě a slušně, jen co pravda, smekne a pozdraví. Ale jak pozdraví! ,Dobré jitro přeji!‘ — Co je to?“ „Zcela správné, pane aktuáre. ,Vinšuju‘, jak se říká, je německé a ,dobrytro‘ není*

³⁵ *Mangari* = nemá ani vindry, zaklení

podle gramatiky.“ *Přísný pohled svezl se z obrazu na smělého filosofa.* (Filosofská historie – A. Jirásek)

Nejpočetnější skupinu tvoří pozdravy, ať již je autor uvádí v rámci popisu – *Popsal, co viděl, zdůraznil rozpor mezi viděným a vlastním světovým názorem a s pozdravem „Míru zdar“ podepsal Jindřich Pupenec, správce, státního hradu Šaratice.* (Bubáci pro všední den – K. Michal), či přímé řeči – *„Tak s pánem bohem,“ vzdychl jsem* (Host do domu, Bůh do domu – J. Hašek). Mnoho pozdravů poukazuje na dobu, v níž se dílo odehrává – *„Čest práci soudružko,“ zamávala telegramem. Ruce v bok, ve tváři úsměv pokořitele.* (Honzlová – Z. Saliverová), nebo prozrazuje více o mluvčích – *(Jde do popředí a pozdravuje Bláhu i Habršperka. Mluví po domažlicku.) Šťastnej dobrej večer, souseď!* (Naši furianti – L. Stroupežnický)

Zdvořilostní formule jsou často doprovázeny automatizovanými gesty, která diktuje etiketa – *„Rukulíbám,“ řekl jsem, smeknul jsem klobouk* (Zbabělci – J. Škvorecký).

Přestože většina rutinných formulí patří k automatizovaným – *Moment překvapení!* (Haprdáns neboli Hamlet princ dánský – I. Vyskočil), v rámci děl se často setkáme i s jejich netradičními aktualizacemi – *Osušte jí hrdlo a na zdraví. Na zdraví všem umazánkům a neposedům!* (Hrdelní pře anebo přísloví – V. Vančura)

5.3.5. AXIOMY

Axiomy mají pro svou formu všeobecné platnosti velkou persvazivní funkci, a jako takové byly oblíbeným prostředkem v literatuře už od středověku – *zlé kolo nejviece skřípá, / malý had najviece sípá / chlápě³⁶ najviece chlíma³⁷* (Alexandreis)

Složily jako argument pro obhájení určitého jednání – *Pán i kmán jsou jedna krev, / proto potlačte svůj hněv, / že jsem si vzal za ženu / prostou dívku Boženu* (O selské kněžně Boženě)

Oblíbeným nástrojem byly zvláště v literatuře s didaktickou funkcí, kde jsou axiomy často vkládána do úst postavám a skrz ně působí na své okolí, včetně čtenářů – *„To bychom jí pomáhat museli, vid’te, babičko?“ řekla Barunka a oko jí zahořelo. „Tak, děvče, tak, to je to pravé, křik a pláč nic nezpomáhá,“ pravila stařenka a položila ruku na hlavu vnučky.* (Babička – B. Němcová)

³⁶ chlápě – potomek chlapův posměšně

³⁷ chlíma – zpupně si vede

Setkáme se ale i s axiomy, jejichž všeobecná platnost je v díle zpochybněna, například v Divé Báře, B. Němcové, kde autorka dobově uznávaných axiomům nastavuje zrcadlo a ukazuje, že se jedná o pověry, k axiomu – *Kdo se nebojí bouřky, nebojí se pánaboha*, jako protiváhu staví citát založený na znalostech a logice – *Pan farář vždy káže, že je Bůh nanejvýš dobrotivý, pouhá láska, která by to bylo, aby se na nás tak často hněval. Já miluju pánaboha, a proto se nebojím jeho posla.* (Divá Bára - B. Němcová)

S axiomy se hojně setkáme i v poesii, kde mají velkou apelativní sílu, ať již jsou míněna jako povzbuzení – *Sláb jenom ten, kdo ztratil v sebe víru, / a malým ten, kdo zná jen malý cíl* (b. Dosti nás – S. Čech), či varování – *Stačí jen málo, aby z náhončích / stali se – dřív než se připozdí – štvanci.* (b. Říjen – K. Šiktanc)

Poezie posledních let zase využívá axiomy k různým hrám s významy – *A není žádná náhoda, která by omluvila / nepravdělnost, kterou nepřikázal Bůh. / Jakože není dokonalosti mimo malichernost / trvám na tom, že jsem / tvůj věrný Sebastian* (b. Johann Sebastian Bach z Paříže – Anně Magdaleně – R. Matys). Od nejstarších dob vznikají i parodie na tradiční axiomy, například tzv. Frantova práva, která představovaly jakési stanovy pijáckého cechu – *neslíkejte se, abyste zítra práce neměli* (Frantova práva).

5.3.6. HESLA, SLOGANY A MOTTA

Jejich užití odviselo především od davových akcí, kde bylo třeba dát dotyčnému sdělení prostou a údernou formu, která by rezonovala v paměti a měla účinek i po vyslechnutí (nebo přečtení) daného projevu. Hojně se s nimi proto setkáme v období husitském – v písni *Musí býti ohlášeno*, v úvodu pomyslně nahrazuje údery na bubínek, které dříve provázely vyhlásování zpráv – *Musí býti ohlášeno, / co se nyní vnově stalo. / Slyšte, Čechové! / Slyště, Čechové!* (b. *Musí býti ohlášeno*) V nejznámější husitské písni – *Ktož jsou boží bojovníci*, je potom údernost hesel pozdvižena přímo na bojovou strategii – *A s tiem vesele křikněte / řkúc: Na ně, hr na ně! / böh pán náš, křikněte!* (b. *Ktož jsou boží bojovníci*)

Hesla byla oblíbená i v národním obrození, propagovaly vlastenecké myšlenky, opěvovaly národ a svobodu. Silně působily zvláště v rámci divadelních představení, kde byl přímý kontakt s publikem – *Kol.: a zvěstujte cestou, co zmohou sjednocené síly národa, stojí-li v bratrském šiku, majíce za štít lásku k vlasti a ku svobodě! Všickni: Sláva vlasti a svobodě!* (Obležení Prahy od Švédů – J. N. Štěpánek)

Národního uvědomění se dovolává personifikovaná země, v básni Země mluví, V. Dyka, kde je naléhavost hesel zdůrazněna opakováním a kombinací s metaforickými příměry – *Haj si mne. Braň si mne. Neoslyš matky. / Haj si mne. Braň si mne. Ať shoří statky, / pole ať udupou, zničí. / Zítřa zas símě vzkličí. / Chraň si mne. Haj si mne.* (b. Země mluví – V. Dyk)

Moc heslům přikládaly především totalitní režimy, kde sloužily k upevnění jejich moci. S jejich aktualizacemi či parafrázemi se potom nejčastěji setkáme v satíře – *Rolety přijdou k zrušení / Byty prý nejsou vězení / A v zájmu humanity / Je třeba vidět v byty / Kdo nejvíc povězte mi / To odnese / ROLETÁŘI VŠECH ZEMÍ / BOJTE SE* (b. Listopad – P. Kopta)

Užití těchto typů frazémů může mít i funkci poetickou, například v Baladě o polce, J. Neruda, simuluje tanečnost – *A ta polka – je to holka! (...) / věčně je jí do zpívání, do skoku a do mumraje. / Polka jede – polka jede*, a zároveň funguje i v rámci děje, kde jako správné heslo otevírá dveře – *rozhlídl se po staveních, přistoupila ku okénku, / uvnitř hlas se ozval hrubý: „Kdo to na nás klepá venku?“ – / „Polka jede – polka jede. –“ / / Slyšíš, ženo, polka jede! Vejdi dál, můj milý hosti*, a slouží ke zburcování davu – *Honem, ženo, pospěš městem, sezvi bohaté i chudé, / sezvi nám sem staré mladé, ohlašuj a zvěstuj všude: / polka jede – polka jede!“* (Balada o Polce – J. Neruda)

V básni F. Gellnera je zase využito evokace bubnujícího rytmu ve spojení s motivem bubnu jako komponentu frazému – *Neslyšels? – V planém hluku včel jako by buben zazvučel...* (b. Všední den – F. Gellner) Setkáme se i se zapojením hesel do poezie, snímaných pouze jakoby okem kamery, vizuálně – *Jen vizionář se nechá kamenovat plivanci, / svíraje v rukou transparent: / Konec světa už přece dávno byl.* (b. *Unesu tě do krajiny snů - A. Kaufmann).

Hesla jsou hojná i v historické próze – *Jasným vzduchem zahlaholil hlučný, dlouho trvajícím jásot, když nový, posvěcený prapor, na němž „Svornost“, „Rovnost“ zlatou literou zářily, poprvé ve výši nad hlavami studentské legie zavlál, když skvostné fábory jeho poprvé ve větru se míhavě třepaly.* (Filosofská historie – A. Jirásek)

5.3.7. PŘÍSLOVÍ A RČENÍ

Prísloví a rčení patří v literárních dílech k velmi oblíbeným. V poesii se s nimi setkáme nejčastěji v aktualizované podobě – *Tak dlouho chodiš do studánky / až nezbude než v ruce ucho / (A v botách voda je-li sucho)* (b. V kraji mé matky hora

Džbán – S. Mareš), v próze pak častěji v tradiční podobě – *Odtud pryč až potud; džbán vodu nosí, až se rozbije* (Plívník – J. Jungmann), nejčastěji s připojením zdrojové parenteze – *Jak sobě ustele, praví přísloví, tak lehne.* (Plívník – J. Jungmann), někdy prozrazující i původ přísloví – *Jak obdivuhodné je toto ruské přísloví: Host do domu, Bůh do domu* (Host do domu, Bůh do domu – J. Hašek), naopak v absurdním dramatu je někdy frazém aktualizován natolik, že k zdrojovému odkazuje jen syntaktická konstrukce – *Pludek.: Tak dlouho jsem krmil sysla, až mi spadla fujara do rákosí!* (Zahradní slavnost – V. Havel)

V dílech je poukazováno na všeobecnou platnost přísloví – *vždyť znáš staré přísloví: Všude dobře, doma nejlíp.* (Nový epochální výlet pana Broučka, tentokráte do XV. století – S. Čech), nebo je tato platnost naopak ironizována, obvykle za pomoci kontextové aktualizace – *Jednou jsem zkoušel ozvěnu a volal jsem do lesa. Náhodou tam byl hajný, měl zlost, že plaším zvěř, a to, co na mne zahulákal, ani nechci opakovat. Rozhodně je blbost, že jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá. Já jsem volal docela slušně.* (Saturnin – Z. Jirotko)

V próze se setkáme i s postupem, kdy autor s frazémem nepracuje v ustálené formě, ale tvoří v jeho duchu vlastní větné jednotky – *Dle dosavadních zkušeností ve středověku neočekával příliš jemné a vybrané přípravy; ale zato nadál se jadrné podstatnosti, ke které mu již kuchař hlad přidá všeho žádoucího koření.* (Nový epochální výlet pana Broučka, tentokráte do XV. století – S. Čech).

V rámci dialogu jsou významy frazémů často i zužovány – *„Máte zkušenost“ řekl jsem. „To je výhoda.“ „Je. Zhruba řečeno, všechno se dá koupit, až na vlastní minulost. Tu nosíte s sebou v kufříku, anebo ji nemáte.“* (Válka pokračuje – J. Mucha)

5.3.8. PRANOSTIKY

V literárních dílech se setkáme i s pranostikami, nejčastěji je nalezneme v poesii, kde se vyskytují buď v ustálené podobě – *Únor bílý pole sílí / Nejkratší ze všech měsíců* (b. Únor – K. Sýs), nebo různě aktualizované, např. pomocí kontextové aktualizace – *za kamna vlezem / Co si tam počnem?* (b. Březen – K. Sýs), či frazeologické kontaminace – *Markéta si hraje se srpem / A Mefisto – v ruce ještě mokrý úpis- / je už dávno za horama.* (b. Srpen – K. Sýs)

V próze jsou pranostiky obvykle součástí přímé řeči postav či jeden z nástrojů vypravěče, v díle V. B. Třebízského navíc fungují i jako prostředek charakterizace – *V kraji říkají: „Podlešáci zalezli do děr.“ A objeví-li se někde člověk z Podlesí, mají hned*

hotový posměšek! „Bude brzy jaro.“ Když v kraji popěvují: „březen za kamna vlezem“, Podlešáci prý odpovídají: „duben, ještě tam budem.“ (Bludné duše – V. B. Třebízský)

5.3.9. CITÁTY

V dílech jsou citáty oproti tradiční podobě, kdy je jejich zdroj uváděn v závorce, prezentovány obvykle jen s doprovodnou parentezí – *a jakož to písmě čteme, / nevděčného viera mine, / jakožto led letní splyne* (Hádání Prahy s Kutnou Horou), často chybí i uvedení konkrétních jmen – *Zpomeň, coť praví múdry filosof: ‚Svoboda nenie dobre zlatem zaplacena.‘* (Tkadleček)

Užití citátů v dílech má ponejvíce didaktickou funkci a setkáme se s nimi hlavně ve starších textech – *Slyš Joba, coť praví: ‚Skutkové jich je následují.‘* (Tkadleček). Užíváno je jich však i v dílech novodobějších, kde plní například úlohu motto – *„Nic není sláva, čin je vše.“* (Goethe) (Achilles a želva – M. Holub).

Můžeme si též všimnout, že v novodobých dílech je užívání citátů, hojně ironizováno – *Nemlať v básni pantem / Kant se tebou neoháněl / Proč ty bys měl Kantem?* (b. Neudivuj sečtělostí – P. Šrut)

5.3.10. MAXIMY, AFORISMY, WELLERISMY

Jedná se o frazeologismy postavené na vtípu a sarkasmu. Jako nástroj si je osvojil třeba J. Žáček, stavíc nejčastěji na zkratce – *Nejvěrnější přítel člověka je stres. Vidíš-li svět černý, zbav se tmavých brýlí.* (b. Prostopravdy – J. Žáček), nebo hříčkách – *Mám rád psy, kteří naslouchají hlasu svého pána, / a pány, kteří se svým psem vyjí na měsíc.* (b. Mám rád – J. Žáček)

Moderní wellerismy, založené na vtípném, případně sarkastickém dodatku k nějakému známému frazému, nenalezneme překvapivě jen v dílech posledních desetiletí, kde jsou samozřejmě nejpočetnější – *Lež má krátké nohy, ale rychlý vůz* (b. Prostopravdy - J. Žáček), ale už o mnoho století dříve, např. v tvorbě M. Dačického – *Všeckno konec jmá / a jelito dva.* (b. Ožralství jest zoumyslné nezdraví a bláznovství – M. Dačický)

Setkáme se s nimi i v rámci tvorby 19. století, ve formě tradičního dodatku – *Jindy si švec Trnka při své práci hvízdával nápěvy veselých písniček a vyklepával-li kůži, tlouk’ vždy podle taktu. Čtveračivá jeho sousedka, modistka, říkávala o něm, že tluče jako slavík. Ovšem prý méně příjemně.* (Žádost mistra Trnky – L. Stroupežnický), nebo pomyslného slovního smeče v rámci dialogu – *FIALA (dotěrně): Moje děti jsou*

pořádné děti a pánubohu milé děti, rozumíš? BLÁHA (klidně): Jestli jsou pánubohu milé, - to nevím, - ale že jsou lidem protivné, to ví celá ves! (Naši furianti – L. Stroupežnický)

Wellerismy jsou oblíbeným prostředkem v humoristických dílech – *Je ovšem nutno, abyste se vyvarovali užívání takových přísloví, které se k dané situaci buď nehodí, nebo hodí, ale jako pěst na oko.* (Saturnin – Z. Jirotko), nebo epigramech – *COGITO ERGO SUM / Za tím výrokem / skryt je problém věčný: / myslím, tedy jsem – / nebezpečný.* (b. Cogito ergo sum – E. Světlík).

5.4. TYPY FRAZÉMŮ PODLE PŘÍZNAKU

5.4.1. ROZLIŠENÍ FRAZÉMŮ NA ZÁKLADĚ STYLOVÉHO PŘÍZNAKU

Zajímavým typem příznaku z hlediska stylu může být to, do jakého stylu frazém primárně spadá, nebo jaký kopíruje, ať již svou formou či komponenty. Tyto prostředky potom působí jako nástroj aktualizace. Setkáme se s příznakem administrativním – *nevbíhal v okres různé působnosti otcovy pravice* (Žádost mistra Trnky – L. Stroupežnický), odborným – *a tím black-outem začne další příběh nás dvou* (Kde je zakopán pes – P. Kohout), rétorickým – *Ó bído!* (b. Album – Nezval), dále příznakem prostědělovacích, připínajícím často k frazémům různé citoslovečné výrazy – *užasnou: „Jejej, to to letí!“* (b. Otázky – E. Frynta), či příznakem publicistickým – *zpuštěné jezírko už dávno nepamatuje své červené ryby / natož novinářské kachny o kachní rodince / divné: na pahýly po větvích si ptáci nesednou / sem tam se tu mihne jen malé prázdno po nepřítomném pršiplášti* (b. V pustých parcích – S. Dvorský)

V tvorbě minulého století si můžeme této metody poetizace všimnout výrazněji v souvislosti s užíváním frazeologických jednotek administrativního stylu, a jejich různých aktualizací. Inspirátorem je účetnictví, především princip podvojnosti a účtování na strany účtů s názvy Má dáti a Dal – *Podvojně účetnictví osudu / má dáti dal / měl dát a vzal* (b. 2 – K. Sýs), *Jejich bezbranná, politováníhodná krutost, / která už prohlédá: / má dáti dal a co bokem* (b. *Unesu tě do krajiny snů - A. Kaufmann), dále ekonomie – *přemýšlím, proč jsem samostatným referentem, když nesamostatní se v našem podniku nevyskytují. Patrně proto, že musím zcela samostatně zápasit s mnoha objektivními potížemi, často i tehdy, lze-li situaci označit za těžko řešitelnou. Starám se, aby výsledky mé práce byly efektivní, s přihlédnutím ke všem klíčovým faktorům* (Vážení přátelé, ano – L. Pecháček), daně – *Tak už je tady čas / Kdy láska nastavila dlaň / zeptala se nás / Kdo bude vlastně platit daň* (b. Já ráda vzpomínám – P. Kopta), či

administrativa – *d'áblova naděje už hasne - / je plno nálezů, ne ztrát.* (b. Ať orel krásy zobák zatne – I. Blatný), sem můžeme řadit i součást refrénu skladby Litvínov – *Za byt a za stravu* (b. Litvínov – J. Hutka)

5.4.2. ROZLIŠENÍ FRAZÉMŮ NA ZÁKLADĚ SPISOVNOSTI PŘÍZNAKU

Z hlediska lexikologie můžeme členit frazémy na neutrální, bezpříznakové a příznakové. Zajímavé je, že zatímco ustálené frazémy, ač gramaticky nesprávné, zastaralé nebo nářeční, např. nemají kouska citu, jsou brány jako neutrální, a naopak utvoření jejich spisovné varianty je chápáno příznakově – *nemají kousek citu v těle* (b. Otázky – E. Frynta)

Z hlediska spisovnosti se setkáme hojně s příznakem knižním – *Oč byla Hellas, byla Roma větší, / než skrání nesmrtnou se dotkla hvězd?* (b. Dosti nás – S. Čech), *Ó nech mne jít jak nevěrníka luny / za leskem krás jež předčí krb a trůny* (b. Náměsíčník – Nezval), místy i poetickým – *Malověrní Čas kostižerný / jí jenom krásu dal* (b. Praze – F. Halas), nebo hovorovým – *Na ulici jsem se od ní odlepila jako kladný pól od kladného a klusala jsem jako k poště* (Honzlová – Z. Saliverová)

Z hlediska nespisovnosti frazémů se setkáme často s prostředky obecně českými – *co má bejt; a má bejt* (b. Čechy – I. Diviš), *Tady to máte černý na bílým* (Honzlová - Z. Saliverová), nebo nářečními – *Kalafuna: Jářku, Švando, budeme zde čumět na minet?*³⁸ *Pojď, snad cvrnkne někdo desetníkem. Švanda: Já měl už dávno sírky táhnout*³⁹, *nynčko to nahlížím.* (Strakonický dudák – J. K. Tyl). Narazíme i na profesionalismy – *Takový muzikant, když to umí podle nejnovější noty, smete za večír tisíce! Našinec to ví; mívá při tom také pšouresy!*⁴⁰ (Strakonický dudák – J. K. Tyl), frazeologismy slangové – *Villy: Ale, poschněte... to bylo slavné, jak jste tu dopoledne usadila pantátu Roškota! ...hned jsem v tom čul nějakou čerovinku-- počal si, halama, pojednou dělat v hlavě pořádek.* (Měsíc nad řekou – F. Šrámek), či argotické – *bejt aspoň kápo / najít nějaký veselější způsob / společenskýho uplatnění* (b. Konec světa – J. Topol).

Zajímavým prostředkem k ozvláštění díla slouží sloučení protikladných příznaků v promluvách jednoho mluvčího. Tímto prostředkem pak autor může dosáhnout komického či ironického efektu (Havránek – Jedlička 1960:431). Daný postup užívá například K. Poláček, kombinující u dětského hrdiny slovní zásobu knižní

³⁸ Čumět na minet – okounět

³⁹ Sírky táhnout – odejít

⁴⁰ Pšoures – zisk výtěžek

s hovorovou či nespisovnou – *Já na to pravím: Děkan, nezapomenu.* (Bylo nás pět – K. Poláček).

Zajímavý je i posun z hlediska převládajícího příznaku v rámci jednotlivých období, zatímco v oficiální literatuře v dřívějších dobách vévodil příznak knižní a snaha odlišit básnický jazyk od běžně mluveného, v rámci národního obrození pak i snaha ukázat co nejlépe bohatost slovní zásoby a ovládnutí spisovného jazyka, vlivem realismu zase naopak začíná převládat snaha přiblížit se běžně mluvenému jazyku, patrná do dnes.

Úpěnlivá snaha o spisovnost je dnes chápána též příznakově, jako například v přísloví z Čelakovského *Mudrosloví* – *Každý pták tak zpívá, jakž mu nos vyrostl.* Č. – P., na rozdíl od poměrně automatizovaného – *pískat si, jak mi zobák narost* (b. To je teď celá moudrost moje – F. Gellner).

Dané přísloví ovšem mohlo být podnětem k aktualizacím, stavících na podobné opozici komponentů, kdy jeden odkazuje k říši zvířat a druhý ke světu lidí – *ale psátí budu přece jen, jak mi narostl zobák* (Konec starých časů – V. Vančura), *A mluvíte jazykem úradů, jazykem středních škol, mluvíte, jak mi narostl zobák* (Hrdelní pře anebo přísloví – V. Vančura).

5.4.3. ROZLIŠENÍ FRAZÉMŮ NA ZÁKLADĚ ČASOVÉHO PŘÍZNAKU

Z hlediska časového příznaku se setkáme se všemi typy příznaků – archaismy, ať již na základě zastaralého tvaru – *vy byste také nechtěla, aby česká zem na koňských kopytech byla roznešena?* (Babička – B. Němcová), nebo lexika – *žádný z vás nebud', aby ve dne neposal, a to proto, aby tiem snáz v noci dýle s tovaryši pokvasiti, pohráti neb na frej jíti mohl.* (Frantova práva), dále historismy – *Plátěná vrchnost! Jaktěživ žádněj nepřišel dál, než do Strakoníc na jarmark koupit kobylu* (Naši furianti – L. Stroupežnický), a také s neologismy – *hrajeme svůj ping-pong bezvýznamných vět* (b. V kavárně – J. Žáček)

Problematický je v tomto případě úhel pohledu. Logické je, že historické a archaické frazémy se vyskytují nejčastěji v dílech historicky nejvíce vzdálených, kde daný příznak získaly až postupem času, taková už jsou pro nás částečně i díla z 19. století – *měl jsem trochu hlavu pod víchem* (Divá Bára – B. Němcová), nebo je naopak tento typ frazeologismů užit záměrně autorem jako stylistický prostředek – *Slyší šuměti bystrinu zkázy* (Markéta Lazarová – V. Vančura).

Jindy autor volí raději aktuální slovník, včetně frazeologie, a jen tu a tam použije archaismus či historismus, a někdy tento svůj záměr předestře přímo v díle jako vypravěčskou vsuvku – *Doufám, že jsem svou staročeštinou neznalce již dosti oslnil, znalce pak dosyta pozlobil, a že mi proto čtenářové dovolí, abych ostatní řeči svých Staročechů podal prostou novočeštinou, leda tu a tam některým starožitným slovem neb obratem kořeněnou.* (Nový epochální výlet pana Broučka, tentokrát do XV. století – S. Čech)

Podobně se proměňují v rámci času i neologismy. Co bylo před nedávnem neologismem, se již z dnešního pohledu může proměnit dokonce v historismus – *napínal čtyři smysly a pátý / nechal zacházet / jak rušičky které dolehly jen zřídka / do českého středohoří na okraji Čech / takže jsem nebyl beze zpráv* (b. Probíral jsem se živly a ony mnou – P. Kabeš)

Volba vhodného typu frazému včetně jeho komponentů má velký význam v dílech umístěných do jiné doby než svého vzniku, například frazém – *Všecko se vymklo z koleje* (Filosofská historie – A. Jirásek), by nešel použít před tím, než byly koleje vynalezeny, jinak by stal anachronismem (jedná se o umístění jevu do jiné doby, než do které náleží, a někdy se záměrně tento postup užívá za účelem vyzdvižení určitých rysů současnosti⁴¹).

Příklad anachronismu, který byl importován z minulosti, nalezneme ve Filosofské historii – *Pan Roubínek tu volky, tu nevolky ke všemu svolil, ač jinak každý groš dvakrát obrátil, než jej vydal* (Filosofská historie – A. Jirásek), vzhledem k tomu, že se dnes říká – *každou korunu dvakrát obrátil*, mohl by čtenář nabýt dojmu, že dobovým platidlem byl v době děje groš, přestože tomu tak nebylo.⁴²

Anachronismus importovaný z budoucnosti, naopak bije do očí ve Smilově Nové radě, respektive v jejím přebásnění, F.Vrbou⁴³ – *na náš účet se jen baví, / Bajky nám za pravdu staví, / Vždyť zvěř řeči nerozumí, / A tím méně mluvit umí - / To je baron Prášil pravý* (Nová rada – S. Flaška), protože první zmínky o baronu Prášilovi jsou doložené až o několik století později.

Záměrně si naopak s anachronismem jako nástrojem svébytného vypravěčství, pohrává V. Neff v díle Krásná čarodějka – *Když mijeli dům učeného astronoma Keplera, jeden z nich melodicky zapískal, vyraziv tři krátké hvizdy a jeden dlouhý: řeklo*

⁴¹ Tato metoda se nevztahuje jen na frazémy, nebo slovní jednotky obecně, ale často se přesouvají i samy postavy, například Matěj Brouček v Novém epochálním výletu pana Broučka tentokrát do 15. století. (Wikipedie 2012)

⁴² Ražba grošů byla ukončena 1547, po zavedení stříbrného tolaru, platnost groše skončila roku 1644 (Wikipedie 2012)

⁴³ F. Vrba mění rytmus a rýmy, drobí dlouhé věty na několik vět kratších, a užívá dobově nevhodných či nemožných slov (Hrabák 1941)

by se, že to jsou úvodní tóny Beethovenovy *Osudové*, nebýt toho, že tato symfonie tehdy existovala, jak říkají scholastici, pouze *in potentia*, a bylo jí čekati ještě bezmála dvě stě let, aby se stala faktickou skutečností – nicméně tři tóny krátké a jeden o něco delší a nižší mohl už tehdy a kdykoli jindy vyloudit kdekdo... (Krásná čarodějka – V. Neff)

5.4.4. ROZLIŠENÍ FRAZÉMŮ NA ZÁKLADĚ CITOVÉHO PŘÍZNAKU

Z hlediska citového příznaku se setkáme ve všech dobách s oběma jednotkami – s pozitivním i negativním příznakem. K těm pozitivním patří především frazeologismy pro děti – *Kudy tudy do Hajan?* (b. Ptal se včera pána pán – J. Kainar), zdobněliny – *hlídal si ji jako malou ovečku* (Divá Bára – B. Němcová), eufemismy – *pak mi dali do dásně / prej honorář za básně* (b. Návštěva – M. Balabán).

Z negativních nalezneme především frazémy zhrubělé – *hrom do té poštmistrovské báby!* (Ukradený kaktus – K. Čapek), vulgární – *což mne sere nejvíc* (b. Čechy – I. Diviš), nebo dysfemismy – *Dávno's se zapomněl napít? / Kýž ti chce ta držka zahní!* (Jarmareční interludium ze sborníku Jiřího Ev. Košetického).

Jako specifického prostředku je užito vrstvení přirovnání, realizované formou oslovení, které má spíše než zesílení negativního účinku, funkci lehce komediální – *Počkej, řekl jsem si; a už jsem seděl a začal jsem svým nejuhlednějším písmem psát: Ty strašidlo poštmistrovské, ty nosatá fuchtle, ty kometo, ty treperendo zvědavá, ty zmije, ty rašple, ty ježibabo a tak dále, s úctou veškerou Jan Kubát. Poslouchejte, tahle čeština je bohatá a přesná řeč; jedním dechem jsem na ten papír vysypal čtyřiatřicet výrazů, kterých může přímý a počestný muž užít vůči každé dámě, aniž by se stal osobním nebo dotěrným* (Ukradený kaktus – K. Čapek)

S podobným postupem se setkáme i v 2. polovině 20. století – *prchala jsem před tou vidinou, před tím strašidlem, před tím zlým duchem, zjevením, před tou sůvou, upírem, houkadlem, polednicí, čtvrtodenní zimnicí, klusala jsem, pelášila, až jsem se patama kopala do zadku.* (Honzlová – Z. Saliverová)

K dalším příznakům frazeologismů, nechybícím v žádném období, patří ironie – *"A ty tuším anjelů mezi nimi hledáš?" řekl ofukna se tlumočnick.* " (Labyrint světa a ráj srdce – J. A. Komenský), nebo sarkasmus „*Vida, tichá vodička!*“ *dodala máti a jizlivý zrak stihl Lenku, kteráž stála klidně, neodpovídajíc* (Filosofská historie – A. Jirásek)

Setkáme se i s dalšími prostředky expresivity, jako gradací – *Ne-nejsme na kolenou / Ryjeme drškou v zemi!* (b. Pasážová revoluce – K. Kryl), či hyperbolizací, přehnaně nadsazující – *Dokud nebyla kůže jako podešev, bolívaly mne nohy, ale teď ani*

oheň pod nohou necítím (Divá Bára – B. Němcová), či naopak umenšující – *Co Tě to napadlo / foukat jim do kaše, / nejezdils na koni, cválal jsi na bleše* (b. Havlíčku, Havle – J. Hutka)

Oblíbeným prostředkem je číslovka sto – *Cizák s cizáky se spojí / váš hlas před ním neobstojí / najde na vás na sta hříchů* (O selské kněžně Boženě), *Sto roků v šachtě žil, mlčel jsem, / sto roků kopal jsem uhlí*, (b. Ostrava – P. Bezruč), *Stokrát jsem prohloupil a stokrát platil draze* (b. Dokud se zpívá – J. Nohavica), nebo komponent svět, oblíbený pro svůj patos zvláště v devatenáctém století – *Vyšla dívčina jako květ, / neviděl také krásy svět* (b. Zlatý kolovrat – K. J. Erben), *Ba, svatba se vystrojí hned a veselit se bude svět!* (Prodaná nevěsta – K. Sabina), *Jak směšné byly našich předků cepy, / když celý svět se zdvihl proti nim, / a hle, svět celý zrtíl vůdce slepý / a Táboru se klonil věčný Řím.* (b. Dostí nás – S. Čech). Setkáme se, ale i s opačným postupem, kdy je naopak počet hyperbolizován opačným směrem – *A jediný byt vlas to byl / Kdo v nepřátel jej složil chrámy* (b. Je proti nám, kdo není s námi – J. V. Sládek)

Expresivně působí též frazeologismy na základě synekdochy, zaměňující část za celek – *Svobodna-li jest ruka tvá, / ty musíš býti žena má!* (b. Zlatý kolovrat – K. J. Erben), *Šnek má svůj prostý dům z něž růžky vystrčí / a člověk neví kam by složil hlavu* (b. Abeceda – V. Nezval), nebo celek za část – *Jestli jsou pánu bohu milé, - to nevím, - ale že jsou lidem protivné, to ví celá ves!* (Naši furianti – L. Stroupežnický)

Jako nástroje expresivity je užíváno i řečnických figur, např. řečnického zvolání (exklamace) – *Vzhůru poserové! Sněhem!* (b. Loupežníci Šavlička a Trachta táhnou zimním podvečerem – K. Milota), apostrofy – *O ty d'áble hloupě hloupý!* (Točník – V. K. Klicpera), řečnické otázky – *proč z deště pod okap, proč z bláta do hovna?!* (b. Tak tohle zdá se být až příliš nadějně... – J. H. Krchovský), vsuvky – *Já -ať se páni mračí-já musím s pravdou ven* (b. Co na světě mám rád – J. Voskovec, J. Werich, J. Ježek), antiteze – *Máš světlo slunce. / Jsi ale jen večerní lampa / pro ošálené ptáky* (b. Co jsi – J. Vladislav), nebo také figur básnických, např. oxymóronu – *Kdybych tě mohl vésti, jak rád bych / tamtudy ved' tě, kde neznám cest. / Jíti po stopách neshledání, / hlasy zbloudilých dát se vést...* (b.*Odkud – R. Weiner), inverze – *noc záhadná, v níž všemi směry míří / jak vyzvědači hbití netopýři* (b. Sonet noci svatojánské – R. L. Novák), nebo personifikace – *Varuj se hříchu, za hříchem pokuta v patách běží.* (Plívník – J. Jungmann)

6. FUNKCE FRAZÉMŮ A PRÁCE AUTORŮ S NIMI V TEXTECH ČESKÉ LITERATURY

6.1. FUNKCE FRAZÉMŮ

Velmi výraznou roli měly frazémy v tzv. radách oblíbených ve středověku a renesanci, kde jejich funkce byla především didaktická, například ve Smilově Nové radě jsou rady předávány alegoricky prostřednictvím zástupců zvířecí říše, „*Jeřáb radí – Rychleji než křídla orlova / Létají vyřčená slova. / Chceš být znám / - vol nástroj jiný! / Za tebe ať mluví činy!* (Nová rada – S. Flaška).

Podobnou funkci plní frazémy i v dalším díle připisovaném též Smilovi – Rada otce synovi, kde jsou výchovná slova tentokrát adresována mladému šlechtici – *Tot' má prvnie rada, synu: / Měj Boha v každú hodinu / v srdci v ustavičnéj moci, / pokorně ve dne i v noci*, nejvíce zde nalézají uplatnění axiomy – *jakž rytířský zákon káže, / proti cti nenie nic dráže*, je však patrné, že frazémy tu mají i funkci estetickou a expresivní – *Jakž vinu tvé srdce vidí, / vsaď na to srdce své* (Rada otce synovi – S. Flaška).

Obdobou rad určených veřejnosti byla barokní kázání, kde frazémy též plnily funkci didaktickou – *pietatem ama*⁴⁴ (Miluj zbožnost), i expresivní, rétorickou – *Ó Bože kam jsme přišli* (Na slavnost svaté Anny, matky nejsvětější Panny Marie – B. H. Bílovský).

S podobnou kombinací didaktické a expresivní funkce frazému se setkáme i později, například v Erbenově Kytici, zde má tuto funkci bohatě rozvitě přirovnání – *a na každičké mohyle / útržek z nové košile. — / /Dobře ses, panno, radila, / na boha že jsi myslila / a druha zlého odbyla! / Bys byla jinak jednala, / zle bysi byla skonala: / tvé tělo bílé, spanilé, / bylo by co ty košile!* (b. Svatební košile – K. J. Erben)

Didaktická funkce frazémů se hojně uplatňovala i po celou dobu národního obrození, kdy hlavním cílem nebyla zbožnost a rytířská čest, ale láska k vlasti a pobídka k vlastní aktivitě, patrná například v Slávy dceři, J. Kollára – *Ne z mutného oka, z ruky pilné naděje kvitne, / tak jen může i zlé státi se ještě dobrým*, za účelem větší persvaze jsou voleny hojně expresivní řečnické prostředky, jako gradace – *Stokráte jsem mluvil, teď už křičím*, apostrofa – *k vám, ó rozkydaní Slávové!*, kontrast – *buďme celek a ne drobtové*, nebo hyperbola – *buďme aneb všecko aneb ničím*. (Předzpěv ku Slávy dceři – J. Kollár)

⁴⁴ Součástí kázání Bílovského bylo i ono známé varování před opjíváním, uvedené příkladem dětského slabikování 'pietatem ama' jako 'pije táta i máma', hříčka je založená na nedbání slovních hranic, nedbalé výslovnosti a též rychlosti mluvy. (Beneš 1936)

S inovací středověkých rad se naopak setkáme v Plivníkov⁴⁵ J. Jungmanna. Zde podle tradičního vzoru převládají frazémy s biblickou motivikou – *První zákon jest bázeň Boží*), axiomy – *Čiň dobře a právě, neboj se císaře a krále.*, a bohatě rozvitá přirovnání – *A proto třetí, čeho žádá plivník, jest umění hospodářské. Myslí ovšem mnohý, poněvadž hospodaří, že také hospodařiti umí. Ale není každý mistr, kdo se řemeslem obírá; ne každý oráč, kdo se pluhu drží.* (Plivník – J. Jungmann).

Frazémy nechybí ani v tradičních útvarech s výchovnou funkcí, bajkách – *Pochlebníku kdo věří / věz, ze pozdě bycha honí; podruhé ty, majíc syra, / střež se lišky hůř než výra!* (b. Vrána a liška – A. Puchmajer)

I ve 20. století se setkáme s inovací středověkých rad, co se mění, je jejich příznak, převládá ironie – *A hrdý bud'! / Vocud' až pocud'* (b. Rady do života – J. Nedvěd), a sarkasmus – *Nepřeháněj, / nebud' hr! / Nezabíjej /v. r. /* (b. Rady do života – J. Nedvěd), a autorita axiomů se rozplývá v rámci komiky – *Jsou ovšem také přísloví dosud nedoceněná. Stačí, poukážeme-li na to, že čistota je půl zdraví a veselá mysl také půl zdraví. Je s podivem, že tyto dvě rovnice, dávající dohromady zdraví celé, unikly dosud pozornosti lázeňských lékařů. Jejich využitím by bylo umožněno léčení v masách.* (Saturnin – Z. Jirotko)

Nositelem sarkasmu se frazémy stávají v rámci satiry, kde si autor bere na paškál různé společenské neduhy. Frazémy v tomto typu literatury nalezneme už od středověku, vedle výše zmíněné funkce, se tu uplatňuje i jejich metaforičnost – *Trój lid toho přestupuje, / jíž sobě peklo kupuje.* (Desatero kázanie božie), či expresivnost – *panošicě i vladaři, / vyvržení z pekla ohaři* (Desatero kázanie božie). Jako stylistický prostředek tu mají podporovat zamýšlenou persvazivní funkci díla.

Bohatý rejstřík tohoto typu frazémů nalezneme například v díle K. H. Borovského, kde se setkáme s paradoxními spojeními ustálených frazémů na bázi axiomu – *Chceš-li v strachu, v nepokoji žít, / Musíš k tomu vtip a rozum mít, / Chceš-li dodělat se vezdejšího chleba, / Bývej hloupým, kde je toho třeba.* (b. Versus memoriales – K. H. Borovský), často se objevuje lidový typ frazému ve formě popěvku nebo říkadla kvůli zvukovým vlastnostem a zapamatovatelnosti – *Ach, není tu, není / co by nás těšilo, / ach, není tu, není, / co nás těší! / Co nás těšovalo, / pány mrzívalo, / ach, není tu, není co, nás těší!*, doplněný gradací – *Taková ústava / je jako otava, / je jako otava /*

⁴⁵ *Plivník nebo plevník, byl podle pověr drak, který přinášel do stavení bohatství* (Plivník – J. Jungmann)

s zaplavením, či ovlivněný rýmem – *dávají oktrojky / šijí nám obojky* (b. Ach, není tu, není – K. H. Borovský).

Jindy umožní autorovi rozehrát sarkastickou hru určitý okruh frazémů, například somatismů v parodii na přednášku E. Basse, a to formou komického doplňku k automatizovanému frazému – *ve středověku sloužily paty k tomu, že byl-li někdo v nebezpečí, ukázal je nepříteli. V Rakousku se to nedělalo.*, nebo trefným spojením několika automatizovaných frazeologismů – *Ruka ruku myje a obyčejně bývá ruka v rukávě. Ruka jest nejdůležitější nástroj pro lidské konání. Neboť jen když se ruka k ruce vine, pak se dílo podaří.* (Lidské tělo – E. Bass)

Co se týká přirovnání, většinou je volena forma ztotožnění, umožňující úspornost sdělení a jeho mocnější účinek – *andělé z Brixenu, / co vzyvaj násilí* (Havlíčku, Havle – J. Hutka), kondenzace výrazu a výstižnost sdělovaného dobře odpovídá povaze epigramů – *Epigram piš rychle, / za poklusu, / aby vznikl dříve / než ti zavřou pusu* (b. Epigram – E. Světlík).

Podstatnou roli mají frazémy v absurdních dílech, kde je absurdního účinku dosahováno obvykle právě prostřednictvím nejrůznějších frází. Takovým případem je absurdní drama V. Havla – Zahradní slavnost, kde je absurdní způsob promluvy přisouzen všem postavám, ukazující vyprázdňenost jednotlivých frází a absenci skutečné komunikace – *Plzák – Co je dnes nové, bude zítra staré. Hugo – Uvolni se. Plzák – Hledáme nové cesty. Hugo – Udělej si pohodlí. Plzák – Otvíráme okna. Hugo – Třeba se i svlíkni. Plzák – Ledy pukají – taje- . Hugo – Zuj se. Plzák – Včera byla Zahajovačská služba na čele – zítra bude na chvostu. Hugo – A klidně se i vyspi – vždyť i Zahajovači jsou, sakra, tak nějak lidi!* (Zahradní slavnost – V. Havel)

S absurdními dialogy se setkáme i v jiných dílech, kdy některá z postav funguje jako absurdní rušitel zaběhnutých tradic – *„Tak už ji máme, pane Danny! Tak už máme zase svobodu!“ „No, ještě ne!“ řekl jsem takovým tónem, jako kdybych říkal: No! Máme! Už ji máme! a pořád jsem se zdvořile zubil. „Vid’te! Bože, to je radost! To je radost!“ křičela na mě a vůbec si nevšímala toho, co jsem řekl. „To je. Už ji máme,“ řekl jsem. „Ano. Bože, já bych se radostí zbláznila, věříte?“ „Věřím. Ušimáme,“ řekl jsem.* (Zbabělci – J. Škvorecký)

Tradiční postavou, která ukazuje absurdnost zobrazované reality, je také postava Švejka, v Osudech dobrého vojáka Švejka za světové války, J. Haška. I zde nalezneme množství automatizovaných frází, které se tu, na rozdíl od uzavřeného světa absurdního díla, dostávají do kontrastu s realitou, čímž je dosahováno komiky. Švejk vždy udělá

vše tak, jak je mu rozkázáno, ale buď doslovně, nebo jinak neočekávaným způsobem, což poté korunuje užitím automatizovaného frazeologismu – *Já to chtěl důkladně provést, poněvadž rozkaz je rozkaz* (Osudy dobrého vojáka švejka za světové války – J. Hašek). Setkáme se zde i s absurdní kombinací frazémů s neutrálním a expresivním příznakem – „*Poslušně hlásím, pane feldkurát,*“ řekl Švejk. „*Nebyl jsem snad opilý...*“ „*Pod obraz,*“ odpověděl Švejk, „*ouplně, pane feldkurát, přišlo na vás malinký delirium.*“ (Osudy dobrého vojáka švejka za světové války – J. Hašek)

Jinou formu užití frazémů, kterou autoři volí pro podpoření své myšlenky, je její vyjádření frazémem, ať již jeho básnickým opisem – *Ten není rekem největším, / kdo udeřen zas udeří: / ten velký, kdo byl oklamán, / a přec se nezpronevěří.* (b.*Ten není rekem největším – V. Hálek), či přímo, takto postupuje například J. K. Tyl v povídce Dobré přísloví. Prísloví je zde použito jako nositel životní filosofie – *Pomoz, kde můžeš, bývalo přísloví mého nebožtíka otce, a dobrý příklad jediná mohovitost, kterou mi dědici svému zůstavil. Abych pak souseda o důkladnosti naše přísloví přesvědčil, do letní besídky jsem s ním zasedl, a při sklenici vína takto vypravovati počal,* v rámci děje je pak podnětem hrdinova konání – *Napadlo mi otcovo přísloví a bez dalšího přemýšlení...*, a v různých obměnách se vine celým textem – *Otcovu památku ctím, an bližnímu v potřebě pomoc přináším,* jeho přesvědčení je vystavováno různým zkouškám – *pro ochotnost, pravím, bližnímu posloužití sám jsem si službu promeškal,* aby se nakonec vše v dobré obrátilo, a platnost přísloví byla prokázána – *jsme dosaváde spokojeni a často si vzpomínáme na dobré přísloví.* (Dobré přísloví – J. K. Tyl)

Totožný postup, ovšem s protikladným účinkem volí například J. Hašek v povídce Host do domu, Bůh do domu, v které děj přísloví neilustruje, ale ironizuje. Podobně jako u Tyla, přísloví děj otvírá – *Jak obdivuhodné je toto ruské přísloví: Host do domu, Bůh do domu,* a pak se též v dílčích obměnách vine textem – *Na bílé Rusi, jste-li hosty, můžete směle choditi v županu hostitele, (...), zkrátka: Host do domu, Bůh do domu...*, v rámci horkých chviliek, které host svým hostitelům připraví, působí jako ironický povzdech – *Host do domu, bůh do domu!*, a samotný závěr se nese v podobném duchu – *Dnes se stav jeho již poměrně zlepšil. Jest stále sice hlídán v sanatoriu, ale již nezuří. Apaticky dívá se kolem sebe a tupě se chvílemi usmívá, při čemž šeptá: „Host do domu, Bůh do domu.“ Jen občas zařve: „Kde je ten pán s mými koroptvemi?“* (Host do domu, Bůh do domu – J. Hašek)

Podobně přísloví – Host do domu, bůh do domu, ironizuje v rámci motivu i Z. Jirotka – *Dovádivě žvatlala a jako obvykle chrlila ze sebe jedno přísloví za druhým.*

Mezi jiným říkala, že host do domu, Bůh do domu. (Saturnin – Z. Jirotko), napřed je přísloví jen v rozporu s názorem hostitele, v rámci pokračování je pak jeho platnost zpochybněna i názorně.

Jako motivu užívá frazém i M. Kundera, ukazující nebezpečí plynoucí z nevhodně použitých frází v totalitní době, několik hesel napsaných v žertu – *Optimismus je opium lidstva. Zdravý duch páchne blbostí. Ať žije Trockij!*, tak hlavnímu hrdinovi přivodí nemalé potíže, stávají se zdrojem domněnek, obviněním i důkazem zároveň – *Myslíš si, že se dá vybudovat socialismus bez optimismu? Zeptal se jiný. Ne, řekl jsem. Tak ty tedy nejsi pro to, aby se u nás vybuoval socialismus, řekl třetí. Jak to? Bránil jsem se. Protože optimismus je pro tebe opium lidstva, útočili. Jak to, opium lidstva? Bránil jsem se stále. Nevykrucuj se, napsals to. Marx nazval opiem lidstva náboženství, ale pro tebe je opiem náš optimismus! Napsals to Markétě. Byl bych zvědav, co by na to řekli naši dělníci a úderníci, kteří překračují plány, kdyby se dozvěděli, že jejich optimismus je opium, navázal hned jiný. A třetí dodal: Pro trockistu je budovatelský optimismus vždycky jen opiem. A ty jsi trockista.* (Žert – M. Kundera)

Motiv fráze, která naopak dovede hrdinovi pomoci v pravou chvíli, nalezneme například v díle S. Čecha – *S těžkým srdcem rozhodl se tedy, že prozatím Domšíkovi naoko vyhoví a vyčká vhodnou příležitost, aby se mu nějak vysmekl z klepet, než boj skutečně začne. Privil tedy s líčenou zmužilostí: "Když jdete všichni, nezůstanu přece sám za pecí!"* "Takové slovo muži sluší," řekl Staročech usmířen. (Nový epochální výlet pana Broučka, tentokráte do XV. století – S. Čech)

Frazémy mají také funkci estetickou. Fungují jako ozvláštňení textu – *Měl rukavice, zdviženou hlavu a orlí pohled. Lidi za ním ukazovali prstem, říkajíce, že je jeho kožíšek podšit bláznovstvím.* (Konec starých časů – V. Vančura), obohacují slovní zásobu autora o různá připodobnění – *Eliščiny vlasy podobaly se vedle Bářiných zlatu vedle kalené ocele* (Divá Bára – B. Němcová), pomáhají dotvořit výraz a působit na všechny smysly – *V tom čirém vzduchu pil jsem svěží vůně / jež chvěly se jak diamanty namočené v luně / mé myšlenky se čistily jak hvězdy za mrazu* (b. Odpočínutí – V. Nezval), nebo evokovat určitou náladu – *Žitné pole, žitné pole, / Jak to zraje vesele! / A má mysl jako v tanci, / Jak když písni nastele.* (b. *Žitné pole – V. Hálek)

Umožňují vést popis květnatě, multiverbizovat sdělení – *Jako řeka prudká, rozvodněná / přivaly neb velikými sněhy, / opouští své staré břehy, / nový tok si dělá, ničím nezkrocená / bere mocí skály, stromy, chalupy: / takto Vlasta mečem tepouc zástupy, k Samoslavovi si cestu proplenila, / na něj mečem dorazila.* (Děvín – Š.

Hněvkovský), jindy naopak využít kondenzační funkce frazému, nejčastěji za účelem úspornosti sdělení a dosažení rýmu – *Mařenka: Mluv! Je to pravda čili nic?-/Ano neb ne- ni slova víc!* (Prodaná nevěsta – K. Sabina)

Setkání obou tendencí, multiverbizační a univerbizační v jednom dialogu může být i zdrojem komiky – *Manon je motýl. Manon je včela. / Manon je růže, hozená do kostela. / Manon je všecko, co neztratí nikdy svůj pel / Manon je rozum, který mi uletěl! / /Tiberge:Podle toho je Manon ďábel v podobě nějaké hezké darebnice.* (Manon Lescaut – V. Nezval)

Frazémy hrají roli v rámci charakteristiky přímé – *dědeček Stríhavka je přitom vesel a sám sobě říkává: „Kmotránek Stríhavka je vždycky jako růže! Proto mu také lidé říkají „jako růže“; a dědouš se proto nezlobí.* (Výminkáři – K. V. Rais), i nepřímé – *Nevím, co na tom mají!“ ozvalo se opodál. „Ach, das gemeine Volk!“ Poznal po hlase paní Roubínkovou a dle dodatku slečnu Lottynku.* (Filosofská historie – A. Jirásek)

Svou specifickou funkci mají frazémy i v dialozích postav, při pointování dialogů po vzoru tzv. dialogických frazémů – *Slávka: Plácáte, a nemá to hlavy ani pat-Villy: Počkejte, počkejte, snad to má přece někde hlavu.* (Měsíc nad řekou – F. Šrámek), mohou být nositelem ironie – *Koděra: dudy pocházejí z časů- Šavlička: Krále Holce, když byla za groš celá ovce.* (Strakonický dudák – J. K. Tyl), fungovat jako argument – *Tetinka mi vždy říkala, že to přijde na libost, jednomu svědčí karafiát, druhému růže, třetímu fiala, každé kvítko najde svého obdivovatele, každé má svoji krásu. – Nesnižuj sebe, nepovyš mne, jsme si rovny.* (Divá Bára – B. Němcová), jehož autorita je často navíc podpořena poukazem na to, že se jedná o léty prověřenou moudrost – *Tot' je ot starých slýcháno* (Mastičkář).

Frazémy propůjčí dialogům po vzoru běžné mluvy možnost rychle odsýpat a dodají jim potřebnou expresivnost, čehož využívají především dramata – *Getruda: A nebude to kách?⁴⁶ Cladius: Naopak! Žádný strach! Skvělý tah!* (Haprdáns neboli Hamlet princ dánský – I. Vyskočil) Jako nástroj slouží frazeologické jednotky i pro vypravěče, který pomocí nich může vtipně glosovat situaci – *Když jsem se ho jednou ptal, co si má člověk se zdravým rozumem myslit o události, popsané v tom výstřižku z novin, odpověděl, že je o tom velmi těžko rozhodnout, protože dnes už nikdo zdravý rozum nemá. (...) Doktor Vlach mluvil ještě pět čtvrtí hodiny, a já si už dnes dobře nepamatuji, o čem to bylo. Skončil tím, že se velmi pochvalně vyjadřoval o Pythagorovi. Já jsem mu tento názor nevyvracel, ale pokud se týká tvrzení, že dnes už nikdo zdravý*

⁴⁶ Kách – znamená prudký či rychlý

rozum nemá, myslím, že by měl doktor Vlach mluvit pouze za sebe. (Saturnin – Z. Jirotko)

Frazeologismy jako nástroj vypravěče mohou představovat i jeden z hlavních znaků románu, jako například v Hrdelní při anebo přísloví V. Vančury, kde se přísloví řetězí v neobvyklých propletencích napříč celým vyprávěním – *U všech všudy, jaké je to vypravování! Vždyť nám ty pestré příběhy zkakaroholtěly, že v nich není místa pro slušnou větu, vždyť se nám v tom Vyplampán nevyzná! Ďas ví, v jaké vodě mě baba koupala, ale jakkoliv se říká, že pes neštěká pro ves, ale pro sebe, dám si pozor a koupím pod pachole slušného koně. Jen zvesela, chasníku! Nic nezklekej ani nezkačkej, a pokud stačí tvá hubená mysl, buď obširný a jasný! Pokus se lépe pokračovati.* (Hrdelní pře anebo přísloví – V. Vančura)

V rámci kompozice je často využívána kondenzační funkce frazémů, které umožňují pomocí několika výstižných spojení obsáhnout potřebné informace, které by v románě vydaly na několik stran. Patrné je to například u přebásnění románu A. Prévosta – Manon Lescaut, V. Nezvalem – *Pierre: Jsem, slečno, v pěkné kaši. / Co tomu řeknou vaši, / co tomu řekne představená?* (Manon Lescaut – V. Nezval)

Frazeologické připodobnění může pomocí dalších asociací vést autorovu ruku – *Několikrát je zahlédla na korbách projíždějících aut, se vztyčenými zbraněmi připomínali hlavu Medúzy se spletíými vlasy z hadů. Nasupená, rozlícená Medúza, vražednice se zlověstnou, ožralou hubou sprosté lůzy. Podívej se na ně, a zemřeš. Zkameníš, nebo tě zastřelí* (Vyhnání Gerty Schnirch – K. Tučková), vliv zde má i polysémantičnost frazémů, obohacující dílo v rámci intertextu o nové významy.

Z frazému, který se rozvíjí do bohatého metaforického řetězce, mohou být vystavěny celé strofy – *Láska je jako krásná loď / která ztratila kapitána / námořníkům se třesou ruce / a bojí se co bude zrána* (b. Variace na renesanční téma – V. Hrabě), nebo odstavce v próze – *v té chvíli vypadal jako perla německých ševců, Hans Sachs, když odloživ rytířskou botu, jal se přemýšlet o verších, které mu získaly nesmrtelnost, poněvadž chatrné verše přece jen vydrží déle než sebelepší boty, ježto zlomyslný svět mnohem déle mluví o tvůrci prostředních veršů než o tvůrci výborných bot* (Žádost mistra Trnky – L. Stroupežnický)

Poetická hra s příslovím může dát vzniknout strofě – *Namísto střechy světa, namísto holubů, / na které čiší shůry, když hrách hvězd zobou, / bereme /vrabce v hrsti – život.* (b. Volba – J. Štroblová), podobně jako zvuková aktualizace básni – *Pravil kat / málomluvnému katovi / – něco pověs* (b.*Pravil kat – B. Vaněk).

Báseň může být vystavěna i pomocí aktualizace několika frazémů, jejichž významy se vzájemně proplétají – *Z prvního nerozumu naložit džbán tak plný, až se ucho utrhne / Z druhého nerozumu netrpělivě přinášet růže a tak se státi mužem / Z třetího nerozumu bát se a přesto jít do lesa / Ze čtvrtého nerozumu ptáče ráno nikam nedoskáče po promilované noci* (Přikázání o hoři z nerozumu – Z. Trojanová).

Na hře s frazémy může být vystavěna i celá sbírka, například K. Sýs, ve sbírce *Přísloví*, skládá básně z různých asociací ve spojitosti s čísly – *pro pět ran do klobouku* (b. 5 – K. Sýs), měsíce – *Bližší košile než kabát/ nauč se hochu hrabat* (b. Září – K. Sýs) aj., i když některé básně pak připomínají spíše slovník – *Uvědomělý sedlář vyhodil příliš usedlého sedláka ze sedla / Posad'te se / Jen si sedněte / Vezměte místo / Nehmen Sie Platz* (b. Židle – K. Sýs)

V próze bývají často na kontextové aktualizaci frazémů vystavěny celé zápletky, například v *Důtce ředitele školy*, E. Gogely, se v průběhu děje řeší problém s kradením klik během vyučování, s tím, že pak není možné se ze tříd, nebo do tříd dostat – *Naneštěstí šlo o kliku, která neměla dvě do sebe se zasouvající kovové osy, a dostat tak odšroubovanou kliku je skutečně „klika“ – naše spojenectví zpečetila slovy: „Díky vám mám od včerejška kliku.“* (*Důtka ředitele školy* – E. Gogela)

Na základě aktualizace zvukové zase vznikají různé humorné peripetie – *Dělníci míchali v kádi jakousi podivnou směs, a dílovedoucí se ptal strýce Františka, co z toho vlastně bude. Strýc byl zachmuřen a v záchvatu náhlé upřímnosti řekl: "Víš bůh." Byl velmi překvapen, když po této lakonické odpovědi jeho spolupracovníci propadli panice a dali se na zběsilý útěk. Domnívali se, že strýc řekl: "Výbuch."* (Saturnin – Z. Jirotko)

Frazémy mají i funkci zábavnou, té je v ději dosahováno různými metodami, jednou z nich je neznalost či nepochopení intertextového odkazu – *Teta řekla, že měla zlý té noci sen. Saturnin se tázal, zda šla dceruška k vodě ven. Teta se naň nechápavě podívala, a ptala se, jaká dceruška. Místo odpovědi se Saturnin tázal, jestli tedy pana Milouše k jezeru cos nutí, nic doma, nic mu po chuti. Teta chtěla vědět, jestli Milouš něco takového říkal, a kde je to jezero.* (Saturnin – Z. Jirotko)

Za účelem komiky může být užito i kontrastního spojení – *Moje děti že vejou jako vlčata? Chud'átka* (Naši furianti – L. Stroupežnický), humoru je možné docílit taktéž doprovázením textu různými generalizacemi, nejčastěji v podobě situačně aktualizovaných frazeologismů – *Závidí-li vám někdo partnerku, podporujte jeho závistivost. ADAPTACE LIDOVÉ RČENÍ: SEJDE Z OČÍ, NESEJDE Z MYSLI* (*Důtka ředitele školy* – E. Gogela). Frazémy také mohou doprovázet popis přímo v textu, jako

humorné připodobnění vypravěčské – *Myslím, že jsem se už zmínil, že mám tetu jménem Kateřina. Neštěstí nechodí po horách, ale po lidech. Teta Kateřina má syna. Je mu 18 let a jmenuje se Milouš. Neštěstí nechodí nikdy samo.* (Saturnin – Z. Jirotko)

Frazémy fungují rovněž jako nástroj experimentování. Specifickou záležitostí je například tzv. selský otčenáš, V. F. Kocmánka, kdy každá strofa je zakončena jedním souslovím, dávající dohromady motlitbu Otče náš – *Ach! ach! Bože, proč nás trápí tak vojáci? / mnohem ukrutněji než pohané Turci? / I proč jich netresceš, zdaž z nich moci nemáš? / jsouce Pán přemocný, přece se jim díváš? / Otče náš!*, slova z motlitby se rýmují s ostatním obsahem básně, a společně vytvářejí satirický celek, se závěrem strof asociujícím původní motlitbu – *Jiní nás u bidel za ruce věšeli, / pod nohami slámu nám zapalovali, / křičíc „Dej peníze!“ a „Kde máš zboží své?“ / O tom dobře ví, i kde máš též koně své, / jméno tvé.* (b. Lamentatio Rusticana – V. F. Kocmánek)

V poetisticky hravém období frazém představoval třeba řešení rébusu J. Seiferta:

RÉBUS

ČTVERÁK ŠTĚSTÍ

ČTVERÁK ŠTĚSTÍ

ČTVERÁK ŠTĚSTÍ

ČTVERÁK ŠTĚSTÍ

(Čím větší čtverák - tím větší štěstí.)

(Na vlnách T. S. F. – J. Seifert)

Jako součást experimentálních textů, v surrealistickém duchu, můžeme frazém najít v tvorbě J. Hiršala a B. Grögerové, v rámci různých grafických básní, např. Překlepy, kde jakoby speciální rozvržení textu zastupovalo tradiční formu přirovnání:

M

EČ

Ř

Z

BÁ EŇ

S

(b. Překlepy 1 – J. Hiršal, B. Grögerová)

Nebo také v různých variačních textech, kde se volně rozvíjí řada frází – *kam na lup? / kamna lup! / plotna bum! / plot na boom* (Z technologie textů – J. Hiršal, B. Grögerová)

6.2. ZPŮSOB ZAPOJENÍ FRAZÉMŮ DO TEXTU

6.2.1. UMÍSTĚNÍ FRAZÉMŮ BĚŽNĚ V TEXTU

V textu jsou frazémy začleněny obvykle běžně. Můžeme je slyšet, ať již v rámci přímé řeči – *„Hned poprvé vida tebe, soudil jsem, že sloužíš více břichu svému nežli*

Bohu, ale nyní poznávám, že nemáš Boha žádného, že nic není tobě svato...“ (Nový epochální výlet pana Broučka, tentokrát do XV. století – S. Čech), v rámci fokalizace (zobrazení vnitřního pohledu některé z postav) – *dala mu slovo, myslíc si: lepší za svým snopem, než za cizím mandelem* (Divá Bára - B. Němcová), i jako součást vnitřního monologu u románů vyprávěných v ich formě – *ve dveřích naducaná blondýnka s ondulací jako vypáraná vlna. Myslela jsem, že mám vlčí mlhu, podívala jsem se znovu, pořádně, ještě líp, ne, ano, je to tak.* (Honzlová – Z. Saliverová), případně ho jako nástroje užívá vypravěč v er formě – *„Vesele, jen vesele, třeba se zle děje,“ řekl propuštěný vězeň, a pije a chechtaje se, vypravoval tak hbitě, jako se jezdí na voze.* (Hrdelní pře anebo přísloví – V. Vančura)

Některé frazémy jsou dávány do uvozovek – *Ten, kdo na prahu „na shledanou“ / říká, lépe by zůstal zde* (b.*Odkud? – R. Weiner) Pro větší expresivnost je často užívána kombinace vykřičníku a otazníku – *proč z deště pod okap, proč z bláta do hovna?!* (b. Tak tohle zdá se být až příliš nadějně... – J. H. Krchovský), setkáme se i s pomlčkami – *Však jaká země — taký lid!* (Romance o Karlu IV. – J. Neruda), nebo naopak figurou, zvanou asyndeton, kdy jsou spojovací výrazy vynechány – *kdo hledá / Nalézá* (b. Rozhovor – O. Wenzl).

Další možností zvýraznění je například změna písmen, kdy je frazém uveden velkými písmeny – *ROLETÁŘI VŠECH ZEMÍ / BOJTE SE* (b. Listopad – P. Kopta), nebo vyčlenění do samotného odstavce či řádku:

*Odvržená já se kupí v hromadách
a spasitelé si mnou ruce.*

Je za pět minut dvanáct.

*Odvržená já se kupí v hromadách
a všichni si mneme ruce
mávnutím proutku obrození,
(b. Všenápravy – A. Kaufmann)*

Často se užívá upoutávky, parenteze – *Peklo jsou ti druzí, / říká Jean-Paul Sarttre. / Podle Martina Bubera / je peklem bezvztáznost. / Není tak duchaplný a přiznává vinu, / která tkví pouze v nás.* (b.Symptomy – A. Kaufmann)

Nejčastějším komponentem parentezí, doprovázejících přísloví, je sloveso říkat, a to již od nejstarších dob – *Dávno Čechové říkali / a příslovie měli, / že podlé dobrého pána / dobrá jezda bývá.* (Ktož jsú boží bojovníci), po tvorbu novodobou – *Jak říkají lidé u nás doma, na Podřipsku: chyt zajíce, ať ho máš!* (Zahradní slavnost – V. Havel).

Parenteze může být odlišena též jako vsuvka v závorce – *Tutoť já vidím, že lidé (jakž Ezopů vlk řekl) jiné mluví a jiné činí: co ústy chválí, od toho jim mysl letí, a co sobě jazykem oškliví, k tomu jim srdce lne.* (Labyrint světa a ráj srdce – J. A. Komenský)

Setkáme se i s knižní alternativou pravit, oblíbenou zvláště v obrozenecké literatuře – *Jak sobě ustete, praví přísloví, tak lehne.* (Plivník – J. Jungmann). Rétorickou obměnou je mluvnická otázka – *Víte, co pravil libušský náš poeta Marek? – Usiluj, dokud čas zbývá. Přítomnost jest kolébka budoucnosti!* (Zapadlí vlastenci – K. V. Rais) Parenteze může mít též podobu souvětí – *O čem se nedočeš, ptej se u lidí, neboť přísloví jest: Kdo chce věděti a znáti, musí se na to pilně ptáti.* (Plivník – J. Jungmann).

Dalším typem zaštiťující parenteze byl odkaz na zdroj zaznamenaný písmem, nejčastěji bibli nebo jiné filosofické dílo, který opět nalezneme, jak v památkách středověkých – *i u Písmě také jest to psáno: / Ač co s bláznem kdy ulovíš, / ale nerovně s ním rozdělíš.* (Mastičkář), tak textech novodobých – *Raději ještě počkám, musím být trpělivý, vzpomínám si, že Meng-c' píše o rolníkovi, který chtěl uspišit zrání rýže tím, že rostliny povytahoval ze země, a pak se mu nic neurodilo* (Čekání na telefon – M. Ajvaz).

Jako aktualizace potom působí spojení obou těchto základních druhů parentezí, s odkazem na zdroj mluvený i písemný – *Nanejvýš řekne sečtělá paní: / Každý má něco.* (b. Mezi lidmi – K. Bochořák).

Specifickou záležitostí je i opírání se o vlastní výroky – *Ačkoliv je přísloví jako písku v moři, jsou lidé, kterým se jich zdá pořád málo. Ti je obyčejně doplňují výroky vlastními a občas mezi řečí prohodí: "Já vždycky říkám." Jejich přátelé a známí jsou úplně ohromeni tím, co oni vždycky říkají.* (Saturnin - Z. Jirotko)

Vlastní invence se projevuje též parentezemi uvádějícími různé vlastní doplnění frazémů, a to jak v poesii – *A já, protože nejsem klasik, / nesměle dodávám: / Křišťálová koule není fotka do občanky, / trhliny v ní nelze vyretušovat.* (b. Symptom – A. Kaufmann), tak próze – *T. S. Eliot píše v básni The Dry Salvages o tom, že si vůbec neuvědomujeme přítomnost živlu vody a jeho tajemství, dokud se nám voda sama nepřipomene tím, že hrozivě vystoupí z břehů, kterými do té chvíle tiše a nenápadně plynula. Anebo tím, že musíme čekat před budkou, ve které telefonuje mořský koník, dodávám k tomu já.* (Čekání na telefon – M. Ajvaz)

Autoritativní role parentezí doprovázejících frazémy je často i parodována – *Kdysi jsem znal několik veršů, jež se hodí říkati za okolností pohnutých a hrůzných,*

neuchoval jsem u své paměti více než slovíčka, jež znějí takto: *S Vaňkem se rad*⁴⁷ - *nevíte, jak je to dál?*" (Rozmarné léto – V. Vančura), nebo je její prostřednictvím platnost frazému rovnou zpochybňována – *Trnka říkává, že dostává slunce až z druhé ruky, od překupníka, kteráž okolnost vyvrací staré přísloví, že slunce stejnou měrou svítí na všechny lidi. Někde v Saahaře snad...* (Žádost mistra Trnky – L. Stroupežnický).

Parentezi též může místo frazému následovat nefrazeologické prohlášení – *Je o tom jedno takové přísloví, ale já přísloví a pořekadel zásadně neužívám. Z duše se mi to protiví.* (Saturnin – Z. Jirotko), kdy se frazém promítne pouze v myslí čtenáře, na základě kontextu. Podobně funguje i narážka na známý automatizovaný frazém – *Docela dole je pata, kterou proslavil Achilles.* (Lidské tělo – E. Bass)

Vedle uvozovacích parentezí může frazém následovat též závorka s upřesněním – *Odklepávat svůj intelekt / jako popel drahého doutníku / (ledabyle, jakoby s náhodným efektem) / a ke všemu mít zasvěcené výhrady.* (b. Debakl – A. Kaufmann), nebo s jeho obšírnějším vysvětlením – *Poněvadž nemáš nárok, řekne Olin. (Nemá nárok = olinovské úsloví vyjadřující absolutní stupeň jakékoli nepřipustitelnosti.)* (Dotazník – J. Gruša), nebo naopak může nefrazeologické vyjádření, následovat v závorce shrnující frazém – *Odpouštím jim, jsem spokojen s tím, co mám, a usmívám se. Asi stárnu. (Úsměvné stáří)* (Vážení přátelé, ano – L. Pecháček). Frazeologické i nefrazeologické vyjádření téhož, stojí často vedle sebe i bez závorek – *A já přec mluvila, vidouc tvou psotu, / bídu, jež věčně tě štve.* (b. Země mluví – V. Dyk)

Frazému může být též uváděn s překladem či současně v originálním znění – *Neb tak řkú ona latinská slova, že násilé násilím móż odehnati, avšak dorčeno jest ono právo: cum moderamine inculcate tutele, točíš, tak má moc mocí odehnána býti, až by to však bylo uskrovněno, aby nebyl viece učneně, nežli by bylo pro svů obranu učiniti. Protož když kto dá někomu políček a on jeho jedno pro to zabie, již jest viece učinil než k své obraně, nenie bez viny.* (Knížky o šašiech – T. Štítý)

6.2.2. ZDŮRAZNĚNÍ FRAZÉMŮ OPAKOVÁNÍM

Frazeologická jednotka je v textu často zdůrazněna opakováním. Hodně se této metody používá v poezii, kde se jednotka většinou opakuje v nezměněné podobě jako refrén, jenž se vrývá do paměti a podílí se na soudržnosti textu – *Stratilať jsem milého, /*

⁴⁷ Radit se s Vaňkem je samo o sobě rčení, ve smyslu dávat se na útěk, „pospíchat na radu s Vaňkem“ (Štěpanovová 1989)

v tom srdci jediného. / Jměj se dobře, srdečko! // Bóh tě žehnaj, má panno milá! / V mém srdci si sama jediná. / Jměj se dobře, srdečko! (b.Jměj se dobře, srdečko)

Jednotlivé strofy také často otevírá typ frazému, kdy se alespoň jeden z komponentů opakuje, zatímco dalším je různě aktualizován, např. ve Variaci na renesanční téma, začínají strofy – *Láska je*, a vždy následuje různé přirovnání – jako *večernice plující černou oblohou (...), jako krásná loď (...), bolest z probuzení (...)*. Přičemž první a poslední sloka začíná shodně – *Láska je jako večernice plující černou tmou* (b.Variace na renesanční téma – V. Hrabě)

S opakujícím se frazémem na konci každé strofy, připomínajícím magické zařikávání, se setkáme u V. Nezvala, ve skladbě *Zpívám zpěv míru*, který každé přání v dané sloce zakončuje formulí *zpívám zpěv míru – Aby byl člověk dlouho živ, / aby měl pastýř hojnost mléka / a rybám nevytekla řeka / v mé vesničce a kdekoliv, / zpívám zpěv míru*. (b. *Zpěv míru* – V. Nezval).

Všimnout si můžeme též opakujících se frazémů těsně za sebou, čímž je zvyšována jejich expresivita – *Slyš! Kterak buben vábí zas: Je války čas! Je války čas!* (b. *Všední den* – F. Gellner), někdy je pro větší důraz ještě opakování zvýrazněno kapitálkami – *Je to k posrání, / ale jen se neposrat. / JE TO K POSRÁNÍ, / ALE JEN SE NEPOS RAT!* (b. *Čechy* – I. Diviš)

Jindy je opakování frazému spojeno se zvukomalbou, a určitý dojem může být navozen i pomocí grafického rozmístění textu:

točí se kolo ozubené

zub za zub

zub za zub

ano: zub za zub

V dané ukázce grafika, a také několikrát se opakující hláska *z*, simuluje pomyslně pohyb ozubeného kola. V prostřední strofě dané básně je pak využita podobná metoda, kdy se opakuje třikrát frazém *bohudík*, a jsou k němu připínány obměňující se výrazy, které zvukomalebně daný frazém *bohudík* zdůrazňují – *Ale my dva / bohudík neexaktní / bohudík nekovoví / bohudík bázlivi tak bázlivi*. Obě tendence se střetávají v závěru, kde jakoby doznívalo ozubené kolo v prvním řádku závěrečné strofy – *znovu a znovu si budeme říkat*, a v samotném závěru pak *bohudík* – *Ještě dnes / ti odpustím* (b. *Láska* – J. Hanzlík).

Setkáme se i s opakováním jednoho komponentu frazému, který může podtrhovat různé zvukové efekty básně, například princip ozvěny – *Nanejvýš řekne*

sečtělá paní: / Každý má něco. / Ale to cvrlikají i vrabci, i vrabci (b. Mezi lidmi – K. Bochořák)

Opakování části frazémů je užíváno i za účelem zdůraznění kontrastu – *My potřebujem velkých lidí, / již bouří velké vzdorují / A z celé duše nenávidí / A z celé duše milují!* (b. Je proti nám, kdo není s námi – J. V. Sládek), nebo negování předchozího sdělení – *Ten, kdo na prahu „na shledanou“ / říká, lépe by zůstal zde. / Není návratů, není cílů, nejdeš ty. Tvoje cesta jde. / Cíle není ni na shledanou, / jsi ty. Jdeš sobě v ústrety* (b.*Odkud? – R. Weiner)

Opakovat se může též určité interpunkční znaménko, v případě vykřičníků získáme velmi expresivní kombinaci frazémů – *Ráno! Tak buřičsky čisté! / Padnout jak ono! Neotročit / obehnané včerejší frašce, ó Kriste! Co cest, co věci kynulo zrána!* (b. Ve dvou polohách – R. Weiner)

V próze je potom upřednostněno opakování téhož frazému pomocí jiných slov, kdy se poukazuje na význam dané frazeologické jednotky, prokazuje či ironizuje její platnost a zvyšuje se persvazivní účinek na čtenáře, jako třeba v Tylově Dobrém přísloví či v povídce Host do domu, Bůh do domu, J. Haška.

V dramatických útvarech nalezneme opakující se frazém v rámci promluv postav, kdy se jedna fráze vine celým dílem a má samostatnou sdělnou funkci, odvislou právě od zdůraznění opakováním, např. fráze Šach v Zahradní slavnosti – V. Havla, kde obvykle uzavírá promluvu Huga, aniž by měla na první pohled hlubší smysl, ovšem v rámci děje to působí tak, jako kdyby hlavní hrdina hrál šachy, a místo tahu figurkami, táhnul frází – *Hugo: Kdo loví ryby u Klatov, nemusí skákat do jahod! Šach!* (Zahradní slavnost – V. Havel).

Setkáme se i s tím, kdy jeden frazém spojuje různé scény, a postavy, mající znalosti vypravěče, který je nad dílem, tak na sebe vzájemně navazují – *Claudius: (...) Uvidíš, jak jim to vezme dech! A což teprve těm smradům Norům, jak to zatne tipec! (Gong) (Ted' je důležité, že byl slavný pohřeb a hned po něm slavná svatba. A že leckomu vzala dech.) Scéna 3. (Princ Hamlet v zahradě) Hamlet: Jsem Hamlet, princ dánský, a jestliže někomu to, co se stalo, vyrazilo dech, pak to jsem já* (Hamlet princ dánský – I. Vyskočil).

Jak v poesii, tak próze či dramatu, se setkáme i s tím, kdy se jednotlivé komponenty frazémů, či frazémy celé opakují, a pozměňují zároveň svůj význam v rámci víceznačnosti – *Do lesa dnes nezajdem Dnes v horách v děsu / nezajdem Je čas Je čas!* (b. Loupežníci Šavlička a Trachta táhnou zimním podvečerem – K. Milota),

nebo využívají situačně vhodného doslovného významu – *Pierre: Klášter dnes hoří tedy... Manon: Kéž by shořel, kéž by shořel* (Manon Lescaut – V. Nezval).

6.2.3. SPECIFIKA FRAZÉMŮ NA ZAČÁTKU A ZÁVĚRU DÍLA

Specifické frazémy dílo uvádějí nebo naopak uzavírají. Znamé jsou pohádkové konstrukce, setkáme se s nimi v automatizované formě – *Byl jeden král* (Zlatovláska – K. J. Erben), a taktéž v podobě aktualizované – *Nejvyšší čas aby zazvonil zvonec / a neděle byl konec* (b. Neděle – K. Sýs)

Oblíbené jsou i konstrukty, kdy se autor obrací v úvodu na čtenáře – *Slyšte, staří, i vy, děti / co jáz vám chci povědět / (...) / o tom dobře uslyšíte, / když svú mysl tu přiložíte.* (Legenda o sv. Prokopu), ve starších textech jsou časté i frazémy spjaté s křesťanstvím – *Co jáz o něm chci vám dieti, / slyšte všichni / Rač nám toho spomáhati, / Synu Boží, i tvá Máti!* (Legenda o sv. Prokopu)

K uzavírání celků jsou s oblibou využívány liturgické formule – *Ve jménu života i radosti i krásy.* (b. Vstupní modlitba – S. K. Neumann), nejčastěji pak Amen, a to nejen ve starších textech, ale i ve 20. století – *Jak stisk' by mi hrdlo / kdos cizí silnou rukou (listí padá) / a do uší mi křičel vysměvačně: / Quijote, amen.* (b. Podzim – K. Toman)

Často je také užíváno frazému s komponentem konec – *Všichni: Tak konec všemu rozbroji / a svatba hned se vystrojí.* (Prodaná nevěsta – K. Sabina), setkáme se i s různými humornými parafrázemi – *Všeckno konec jmá / a jelito dva.* (b. Ožralství jest zoumyslné nezdraví a bláznovství – M. Dačický)

Zakončující frazém mívá i formu pádného argumentu – *Pravda je s námi to si počkáte / Nikdy se nebudem kazimírů bát / Pravda je s námi však se dočkáte / Že se nakonec my budem nejlíp smát.* (b. Svět patří nám – J. Voskovec, J. Werich, J. Ježek),

6.2.4. FRAZÉMY V NÁZVECH

Frazémy mohou tvořit samostatný název díla, např. *Konec starých časů*, V. Vančury. V názvech se setkáme s frazémy lexikálními, např. *Krok, sun, krok* – T. Boučková, nejčastěji však kolokačními, a to se dvěma komponenty, např. – *Rub a líc; Krev a Mlíko* – J. Voskovec a J. Werich, případně třemi komponenty – *Ráno modřejší večera* – J. Žáček, méně jsou pak v názvech zastoupeny propozičními či polypropoziční frazeologismy, např. *Host do domu, bůh do domu* – J. Hašek.

V rámci užívání frazémů v názvu se setkáme i s různými aktualizacemi, univerbizací, např. *Zcestymluv* – J. Mlejnek, elipsou, např. *Hrách na stěnu* – M. Uhde, či apoziopozí (nedopovězením), např. *Kdo se směje naposled...* – J. Žáček. Některé názvy zase jakoby zdánlivě prozrazovaly budoucí děj, např. povídka V. Vančury – *Konec vše napraví*. Hojně narazíme i na aluze, např. *Nový Ikaros* – K. Biebl.

Frazémy mohou být i jen součástí názvu, např. *Otec v restauraci aneb Žerty stranou otče* – E. Bondy. Zajímavou volbou je spojení frazeologických a nefrazeologických komponentů, které se vzájemně vymezují, např. *Hrdelní pře anebo přísloví*, V. Vančury.

Názvy některých děl podtrhují jeho stěžejní prvek, a často se stávají samotnými frazémy, např. *Záhořovo lože*, K. J. Erbena, či *Klapzubova jedenáctka*, E. Basse. Název díla též vstupuje do pomyslné hry s dalšími frazémy v textu – *M: Kterak jsi snížil sebe sám, / že jsi mé srdce prodal!* (Prodaná nevěsta – K. Sabina)

Početněji jsou frazémy zastoupeny v názvech děl posledních století, kde se na názvu více staví, a všimnout si můžeme též souvislosti s užíváním frazeologismů v dílech a jejich volbou do nadpisů, například u J. K. Tyla, V. Vančury či J. Žáčka.

Zajímavé je užití frazémů v názvech jednotlivých kapitol, například v Saturninovi, kde obvykle předesílají další děj – *Saturnin vykopává válečnou sekeru proti Miloušovi*, fungují jako argument, který je ilustrován dalším textem – *Zásadně neužívám přísloví*, nebo jsou aktualizovány v rámci kondenzace výrazu – *Venku se žení čerti* (Saturnin – Z. Jirotko).

V některých dílech frazémy nalezneme jako názvy dílčích bodů, shrnujících obsah kapitoly – *Kapitola 5. Tovaryši cesty. Plavení se k lodí. Nebezpečství veliké. Lodí. Počet osob* (Cesta z Království Českého do Benátek – K. Harant).

Frazémy předjímají jako samostatné názvy též děj rozdělený do několika drobných celků, např. v Rozmarném létě, V. Vančury – *Tak vida! Strážte se strážníků. Koření umění hereckého.*, často tvoří jakýsi uzavřený rámeček, kdy frazém děj otvírá – *Zvyk má železnou košili*, a v jeho duchu je i zakončován – *Lidé odsuzující horlivě jeho chybu běželi za ním až do těchto míst. Avšak nikoliv dále! Nikoliv dále, neboť navraceti se od zmíněné brány je starý městský zvyk...* (Rozmarné léto – V. Vančura)

Jako jakési shrnutí či předjímání fungují stručná hesla též v Labyrintu světa a ráji srdce, J. A. Komenského, např. *PÝCHA A ZPÍNÁNÍ SE NAD SEBE VESPOLEK. Viděl sem též, jak mnozí na vysokých trepkách chodili, někteří sobě i chůdy aneb štencle (aby nade všechny vyzvižení jsouce, na všechny z vysoka hleděti mohli) sdělali a tak se*

procházel. Ale čím kdo vyšší měl, tím snáze se zvrátil (Labyrint světa a ráj srdce – J. A. Komenský)

Frazémy jako ironizující či humorný rám fungují například v díle E. Gogely, Důtka ředitele školy, kde se vinou mezi jednotlivými částmi textu – *Kača za kliku prudce zatáhl a vytáhl ji. Provedli jsme bleskurychlý taktický ústup. Běžela osmnáctá minuta první inspekční hodiny. --Fiktivní jméno a adresa je nejlepší obrana před průšvihem. PRVNÍ ZÁKON ZACHOVÁNÍ CHARAKTERU-- Tehdy poprvé začal inspektor Dusil zpytovat svědomí, zda by své budoucí inspekční cesty neměl hlásit předem, aby nepřijížděl nevhod. --Usmívejte se, zítra ude hůř! MURPHYHO FILOZOFIE--* (Důtka ředitele školy – E. Gogela)

Frazémy nalezneme i v názvech míst – Rukapán (Městečko na dlani – J. Drda), či jména postav fungující jako nomen omen, například reportér Bill Prittom⁴⁸ (Továrna na absolutno – K. Čapek)

U tvorby názvů můžeme upozorovat totožnou metodu jako u reklamního sloganu, tzv. KISS (polibek) – Keep it short and simple!, v překladu – Řekněte to krátce a jednoduše!, založenou na originalitě, výstižnosti a zapamatovatelnosti názvu.

6.2.5. MOTTA

Jako motto funguje nejčastěji citát – *Spisovatelovým řemeslem je mluvit pravdu. Ernest Hemingway* (Zbabělci – J. Škvorecký), setkáme se i s uvedením citátu dvojazyčně – „*Nescio qua natale solum dulcedine captos / ducit et immemores non esse sui.*“ „*Nějakou slastí rodná zem poutá nás / a nedovoluje, abychom na ni zapomenuli.*“ (Ovidius) (Paříž! Paříž! – Petr Skarlant)

Motto může též předesílat autorův záměr, formou básně – *Volím slovo prosté, / chci tu báji vypravovat / z úst jak lidu roste.* (Balady a romance – J. Neruda), nebo apostrofy – *Jdi, kniho, na světlo bez obav před přísným Katonem, rychle spěchej, vyznajíc se v ulicích labyrintu. A až půjdeš a poběžíš ulicemi, řekni: Laskavý čtenáři, osvoj si ze mne jenom svrchované dobro. Eccles 1, 14 Jugf / I, liber, in lucem, rigidi secure Catonis, / i labyrinthaeis currere docte viis. / Cumqve ibis curesqve viis, dic: Optime lector, / ex me supremum non nisi disce bonum.* (Labyrint světa a ráj srdce – J. A. Komenský).

⁴⁸ Jméno bylo utvořené jako hříčka, na základě zapsání domácího slova cizím pravopisem (Beneš 1936)

V roli motto, ale narazíme třeba i na vtip – *Motto: Běží jezevčík po San Francisku a brečí. Potká ho pudl a ptá se: „Co brečíš?“ „Nechtěj mi věřit, že jsem byl doma bernardýnem!“* –emigrantský vtip- (Z Písňové tvorby – J. Hutka)

7. PROMĚNY FRAZÉMŮ V TEXTECH ČESKÉ LITERATURY

7.1. AKTUALIZACE

Chce-li autor text ozvláštnit a upoutat čtenářovu pozornost, nežívá jen automatizovaných frazémů, ale frazeologické jednotky různě aktualizuje. U paradigmatických forem frazémů je možná změna slovosledu, aniž by byl pozměněn jeho význam, např. – kraj světa, světa kraj – *Z Těšína vyjížděj vlaky až na kraj světa / zvedl jsem telefon a ptám se Lidi jste tam?* (b. Dokud se zpívá – J. Nohavica), *Za trochu lásky šel bych světa kraj, / šel s hlavou odkrytou a šel bych bosý, / šel v ledu – ale v duši věčný máj* (b. Za trochu lásky – J. Vrchlický). Na volbu slovosledu má vliv také to, jak bude frazém pasovat do rýmu, což je patrné u Vrchlického.

Málo nápadnou změnou je odstranění gramatické anomálosti – *nemají kousek citu v těle* (b. Otázky – E. Frynta), a význam se nemění ani při změně slovesného frazeologismu na jmenný – *stát se hybatelem žlučí / a stoupatelem adrenalinu* (b. Consilium abeundi – A. Kaufmann)

Frazém se mění v rovině morfologické – *Kdo táhne s vlky musí výt* (b. Blues o životě naší doby – Z. Bratršovská), syntaktické – *S pocitem hrdiny a mučedníka / zachraňovat perly, / a pak je házet sviním* (b. Debakl – A. Kaufmann), i lexikální – *I zapřísáhl jsem se, že pro žádného ani nohou nehnu.* (Dobré přísloví – J. K. Tyl)

Aktualizačních postupů existuje celá řada. Někdy k aktualizaci stačí i pouhá změna několika písmen – *ROLETÁŘI VŠECH ZEMÍ / BOJTE SE* (b. Listopad – P. Kopta), nebo slovosledu u pevných frazeologických jednotek – *Pád předchází pýchu / a špičky bot svého majitele* (b.*Pád předchází pýchu – K. Šebek)

Lexikální obměna je často určována dalšími motivy básně, které pak pronikají i do frazémů, například v básni Víčka J. Typla v souvislosti s přípravou čaje – *Děj se co čaj; Přišel jsem k tomu jak k vodovodu* (b. Víčka – J. Typl). V závislosti na tématu básně, též můžeme mluvit o lokalizaci frazému, kdy je některý z komponentů nahrazen místně vhodnějším – např. *kde všechny cesty vedou k Bílé hoře* (b. Má vlast – J. Žáček). Často se setkáme také s konkretizací frazeologismu prostřednictvím vložení doplňkového výrazu do ustáleného frazému – *Past školy sklapla* (b. Září – K. Sýs), případně prostým rozšířením frazeologismu – *Mít mezi řádky nový skrytý cit.* (b. Já

nikdy nechci dohotoven být – A. Sova). Opačný efekt má vypuštění slova (elipsa), kdy zůstává automatizovaný frazém v povědomí kompletní – *Ale dynamo přede a brouká si / Blýská se na časy?* (b. Prosinec – K. Sýs), podobně jako při useknutí frazeologismu – *Kdo se směje naposled...* (Kdo se směje naposled... – J. Žáček)

V rámci lexikální obměny jsou frazémy nahrazovány na základě zvukové podobnosti – *Je lásky kvas, teď hodina jest její*, (b. Sonet noci svatojánské – R. L. Novák), podobnosti tvarové – *ale Vlček býval na faře vždy beránkem a jen doma pravým Vlčkem* (Divá Bára – B. Němcová), nebo významové – *Bláha: Je to holka, co? Habršperk: Jak angrešt.* (Naši furianti – L. Stroupežnický)

Dalším typem aktualizace je personifikace, která oživuje jeden z komponentů frazeologismu a rozehrává tak nové souvislosti – *tak trvající, že i zvyk / se kaje v žíněné košili, / protože si zvykl* (b. Con Amore – K. Křepelka)

Jiným způsobem aktualizace, je využití formální stálosti frazému, kdy do známého vzorce jsou dosazeny jiné komponenty (podobně jako u frazeologické série) – *Tak dlouho jsem krmil sysla, až mi spadla fujara do rákosí!* (Zahradní slavnost – V. Havel)

Prostor pro invenci představují frazeologické série, například podle vzorce Aká matka, taká Katka – *Říkávají: Jaký hospodář, taková čeládka; jaký pastýř, takové stádo; jak veliké hodiny ukazují, tak malé se po nich zpravují* (Plívník – J. Jungmann); *Však jaká země — taký lid!* (Romance o Karlu IV. - J. Neruda), nebo typu chtě-nechtě – *Pan Roubínek tu volky, tu nevolky ke všemu svolil*, (Filosofská historie – A. Jirásek); *Hledejte lásku Nalézejte lásku / Čas Nečas Prostor Neprostor* (b. Malá půlnoční hudba – J. Kainar); *Člověk, chtě nechtě, musí zapojit také intelekt.* (Vážení přátelé, ano – L. Pecháček)

Setkáme se též s frazeologickou kontaminací, kdy dva frazémy dají jeden společný – *Polévka přihřátá na cizím výsluní* (b. Úterý – A. Kaufmann), jindy frazémy přecházejí jeden do druhého, a postupně rozvíjejí básnický obraz – *Probudí nás pštroší hlava vizionáře / zarytá do písku vzdušných zámků, / které si děti staví na pláži.* (b.*Unesu tě do krajiny snů – A. Kaufmann)

Velmi často jsou frazémy ponechány ve stejné podobě, ale aktualizují se kontextem, v kterém nabývají komponenty doslovného významu – *Jablka padají / jen kousek od stromu / Země je otlučená* (b. Září – K. Sýs). Tento typ aktualizace je proto též oblíbeným nástrojem humoru – *Psí život je to / přiznal pes psisku / jsme polygamní / leč na řetízku* (b. Psí život – A. Skýpala). Kontextová aktualizace můžeme vznikat i

jakoby mimoděk v rámci dialogů, kdy jedna postava užije frazém a druhá těch samých slov v doslovném významu – *M: Nuž tedy jdi a neobjev se / mi před tváří více! (Pláče) / J: Jen dovol mi, bych zulíbal / tvé krásné drahé líce!* (Prodaná nevěsta – K. Sabina)

Vzájemná interakce kontextové aktualizace a automatické fráze je častým zdrojem komiky, ať již formou zkratky – *Když se Benda dluží, praví: zaplat' vám to Bůh! / Aspoň věřitel ví, na kom vyhledávat dluh.* (O Bendovi – Š. Hněvkovský), či rozvitého pojednání – *Zkrátka Doktor Vlach říkal, že se tam musely stát hrozné věci a že tam na něho všechno padá. Pokud já vím, nic tak hrozného se tam nestalo, jen jednou spadlo visuté lešení, a to nikoliv na doktora Vlacha, nýbrž na dvůr. Nikomu se při tom nic nestalo a není tedy žádného důvodu k tomu, aby byl člověk smutný. Doktor Vlach potom řekl, že je lepší, když na něho padne smutek, než kdyby naň padlo visuté lešení.* (Saturnin – Z. Jirotko)

Často se setkáme i s parafrázemi, jejichž povaha obvykle vychází z díla – *Viděl jsem také, že chobot mezi námi vytyčuje vzdálenost, kterou není možné překročit; přesto, že mě měl slon opravdu rád, působilo tu cosi, co jsem formuloval příslovím "kdo má chobot, tomu, kdo je bez chobotu, nevěří".* (Chobot – M. Ajvaz)

7.2. INTERNACIONALIZACE

Oblíbenou aktualizací je užívání cizojazyčných frází, které v kombinaci s českým textem nabízejí různé možnosti ozvláštňování. V nejstarších dobách tuto funkci plnily latinské sententence, například v Latinsko-české žebřavé písni, je poetizace založena na tom, že se latinské a české verše rýmují, v některých strofách se navíc jedná dokonce o rým absolutní – *Carmen prestet Deus celi / v němž by to byl rozum celý / describendi varia. / Qui suevimus sepe radi, / jedli bychom často rádi* (Latinsko-česká žebřavá píseň), a zároveň verše dávají i smysl, jak je patrné z překladu J. Třísky – *(Nechť Bůh nebeský poskytne skládání) / v němž by to byl rozum celý / (popsat různé věci) / (My, kdo jsme zvyklí často třít bídu) / jedli bychom často rádi* (Latinsko-česká žebřavá píseň)

V obrozenecké tradici jsou naopak cizojazyčné fráze, mísící se s českými, projevem nedostatečného vlasteneckého citění, zobrazuje to například A. Jirásek ve Filosofské historii – *Ráda se s ním bavila a i dnes zavedla hovor svým míchaným způsobem. Brzo prohodila něco po česku a zas opentlila svůj výrok německým dodatkem nebo vysvětlivkou; „Ta bude ještě paličatější! Na, es wird sich zeigen!“* (Filosofská historie – A. Jirásek)

Během dvacátého století jsou naopak cizojazyčné fráze, zvláště v poezii, možností, jak vnést do textu větší polytematicnost – *Neříkám pravdu? Ó nehraj krutě / na moji mysl jako na nástroj... / Uznávám, drahá: cosi fan tutte*⁴⁹. (b. Mozart – J. Hájek)

Někdy frazémy v originále mohou pro neznalé daného jazyka vyznívat jako záměrné seskupení hlásek ozvláštňujících text a jejich význam se odkryje teprve díky rozpoznání fráze – *Na večer z loží zvedajíce hlavy / se v duchu těší: Diem perididi*⁵⁰. (b. Po nás ať přijde potopa – F. Gellner).

O internacionalizaci bychom mohli mluvit v souvislosti s tvorbou I. Blatného, který ve své poezii slepuje frazémy z několika jazyků zároveň – *Wie sen jak sen how a dream, / zbytečná otázka / stejně si nemohu nic pamatovat*. (b. Tulák spí na louce – I. Blatný). V uvedeném příkladu se jedná o němčinu, češtinu a angličtinu, a všechny výrazy znamenají v podstatě totéž – jak sen, pokud bychom však významy slov v překladu odstínili jemněji, získali bychom poetičtější kombinaci – jako sen jak sen jako snění.

7.3. UNIVERBIZACE A MULTIVERBIZACE

Na základě textového materiálu je patrné, že dřívější texty měly spíše sklon k multiverbizaci – *Snázeji jse pozná přítel v bídě, / nouzi, neštěstí, těžkosti / nežli v štěstí a bohatství*. (b. Přátelství pro zisk činěné... – M. Dačický), podobně jako v dobách národního obrození, kdy samotné užívání češtiny plnilo autory radostí – *Čemus pak se naučil, zkoušej sám. Cvičení a zkušené dáva umění. Nerci, že jen bohatý zkouseti může; můžeť i chudý, toliko ve své míře*. (Plívník – J. Jungmann)

Podobné je to i u formulí typu *bůh to ví, ví můh*, u kterých dříve převládala sklon k multiverbizaci – *a peněz – kolik, můh to ví* (Dobrá partie – J. S. Machar), zatímco v polovině 20. století již autoři dávají přednost kondenzovanějším tvarům – *Snad si myslil, že po tom můhvíjak toužím* (Saturnin – Z. Jirotko).

Tento stažený vzor se pak ujal i v novodobé poezii, dávající přednost univerbizaci – *Dějsecoděj čínské nebo japonské / natvrdo / že stěží by mohlo být přesvědčivější* (b. Víčka – J. Typlt). Vlastně se jedná o optický klam, kdy propoziční frazém vystupuje v básni jako jedno slovo. Kondenzací výrazu je navíc zdůrazněna povaha frazeologismu, jehož komponenty dávají své původní významy ve prospěch

⁴⁹ V překladu – *Takové jsou všechny*, či *Ženy jsou ženy*, jedná se též o název opery W. A. Mozarta (Wikipedie 2012)

⁵⁰ Přátel, ztratil jsem den (ve smyslu neudělal jsem dobrý skutek) Titus (Wikipedie 2012)

jednoho společného. Tato tendence je též patrná u pojmenování – *stesktůň a hrdopýšek / jsi / mechna a lžikabátek* (b. Skřítci – J. Salaquardová).

Univerbizační aktualizace jdou však často proti pravidlům pravopisu – *Zemí tou balad řečí blázniviny / Čtu z novin stále bůhnássud' /a z rozmluv slyším láskyviny* (Krajina 69 – J. Červenka), věrně však napodobují rychlé tempo řeči – *moravec / spadlakléc* (b. Návštěva – M. Balabán), a představují i možnost obohacení slovní zásoby o nový poetismus, jako například – *čas kostižerný* (b. Praze – F. Halas), nebo – *my už dovčeličkovali* (b. Pohádka pro princeznu Batyty – V. Daněk)

7.4. PROMĚNY V RÁMCI ČASU

Na proměny frazémů má vliv též proměna jazyka samotného, se změnou frazémů se setkáme i mimo autorský záměr, například v rámci transkripce (převedení do nové češtiny) – původní transkribovaný přepis obsahuje frazém s komponentem otec – *Vyšli smy všickni z otcě jednoho* (Kněžna ze sedlky), zatímco v nové češtině je již komponentem frazému žena – *počati jsme byli v ženě*. (O selské kněžně Boženě), proměna je patrná i v názvu, přestože se jedná o tutéž látku z Dalimilovi kroniky.

Další odlišnosti jsou dány rozdíly jazykovými, například morfologickými – *je mu podobné jako vejce k vejce* (Divá Bára – B. Němcová), dále syntaktickými, nejčastěji v rámci přehozeného slovosledu – *bóh pán náš* (Ktož jsou boží bojovníci), a též v rovině lexikální – *Posmieval si se jiným, zhrzels' jinými – oplatu přijmi za svůj dluh!* (Tkadleček)

Posouvá se i význam některých slov, citelné je to například u přirovnání – *A ty mi nic nechceš kupiti! / Co mám nahá jako lotr choditi* (Stesk na ženitbu – Hynek z Poděbrad). Proměňují se i automatizovaná přirovnání, zatímco ve středověku mělo přirovnání k ovcím biblický podtext – *Jako se ovčičky rozběhují, / kdyžto pastušky nejmají, / takéž my bez mistra svého, / Jesu Krista nebeského* (Mastičkář), a ve stejné symbolice jsou užívány i v dobách husitských – *vida Ježíš zástupy, slitoval se nad nimi, neb sú byli trápeni, a leželi sú jako ovce, nemajíce pastýře*. (Postila – J. Hus), v textech novodobějších jsou však už ovce spíše symbolem nesvobody – *Co těch pár slov chce? / Nejít jak ovce, / ovečky po lávce*. (b. Říkadlo – J. Štroblová)

Proměny frazémů také odrážejí změny ve společnosti. Podstatně se třeba měnila role ženy – *Neb móż někdy králová neb paní poraditi užitečně, ale nemá choditi jako rytieř s děkú má se tíše mieti neb stud a tichost lépeť ženy ozdobyje nežli mužský chod*

(Knížky o šašiech – T. Štítný), vedle tradičních přísloví⁵¹, se setkáme i s četnými axiomy, určenými matkám – *Nebejvejtež jako svině, / ale dobré hospodyně, / přidržeťte jse pobožnosti, / prospívaje v dobrých ctnosti.* (b. Mala mulier - mala herba sunt probata ista verba – M. Dačický), i dcerám – *učme se též háčkovati, / vyšívati, síťovati: / to povinnost' naše jest, / to děvčátkům dělá česť.* (Píseň pracovitých dívek – K. A. Vinařický), v novodobých textech po této genderové nerovnosti nalezneme již jen stopy – *umíme se propít k ránu, / ty jako dáma – já jak Dán...* (b. Snad nám naše děti prominou... – V. Merta)

Měnilo se i společenské uspořádání, posun je patrný ze srovnání frazémů, zakončujících následující dvě ukázky, jednu z doby před několika staletími – *Pakli jemu všecky poberú, také jest hru ztratil. Protož, králi, chovajte svých, aby mohli s nimi kralovati a hledajte na nich toho, at' by vás rádi ostříehali; a také obec chovaj a ostříehaj krále svého! Neb i včelyť zhynú, jakž nemají krále svého.* (Knížky o šašiech – T. Štítný), druhou z 20. století – *A nad vším trůní osamělý pěšák, / hájí bílá místa šachovnic, / proti černé věži bílý věžák / ve hře, kde král neznamená nic.* (b. Snad nám naše děti prominou... – V. Merta)

Mění se příznak frazémů v souvislosti s vírou, jak bylo zmíněno v samostatné kapitole, ale též ve vztahu k národu, zatímco v období obrozeneckém či v dobách národního ohrožení byly frazémy často používány k hyperbolizaci, za účelem povzbuzení národa – *Karas už pochopil, že těmto lidem být Čech znamená všechno dovést* (Cirkus Humberto – E. Bass), v dílech novodobějších vévodí spíše ironie – *Pludková: Milý synu! Život je boj a ty jsi pes! Vlastně Čech. Nezahyneš-li, nezahyneš-li, zradíš-li, zradíš-budou-li, budem. Kdo neví, jak z konopí, musí do Prahy pro rozum a do Budouli pro budem!* (Zahradní slavnost – V. Havel).

⁵¹ *Mnoho je přísloví, která vyjadřují špatné zkušenosti s babami a ženskými; ale pokud vím, žádné přísloví se nešíří o špatných zkušenostech, které mají ženy s námi muži. Snad by z toho někdo soudil, že vcelku dělají muži horší zkušenosti s ženami nežli ženy s mužskými. Já však myslím, že příčina je jinde; ne v tom, že muži odjakživa dělali horší zkušenosti, nýbrž v tom, že muži dělali přísloví, to jest, odjakživa vyráběli generalizace* (Marsyas čili na okraj literatury – K. Čapek)

8. ZÁVĚR

Jak je z předchozích kapitol patrné, s frazeologickými jednotkami se skutečně setkáme ve všech plánech literárního díla, autoři s nimi pracují v rovině tematické, využívají je v kompoziční výstavbě i v rámci jazykového ozvláštnění. Frazémy bývají často užívány i jako názvy kapitol, celků, básní, či děl nebo též jako motta.

Vzhledem k tomu, že jsou frazémy běžnou součástí slovní zásoby, nalezneme je téměř v každém textu, ovšem některá literární díla jsou na ně bohatší než jiná. Může jít o styl autora, oplývajícího bohatým jazykem na různá úsloví a přirovnání, jak je patrné například u S. Flašky, J. K. Tyla, V. Vančury aj., nebo autorský záměr, vázající se ke konkrétnímu dílu, například sbírka *Příslaví* – K. Sýse.

Obecně můžeme říci, že užití a výběr frazémů ovlivňuje typ díla (ukázka viz Příloha č. 1). V lyrických dílech se setkáme hojně se slovesně jmennými frazémy s knižním příznakem, v epice jsou typické různé situačně aktualizované propoziční či polyproziční frazeologismy, zatímco v útvarech dramatických expresivní řečové jednotky, exklamace či povzdechy. Užití a funkce frazémů se odvíjí i od toho, zda se jedná o dílo psané veršem či prózou, zatímco třeba v poezii má na podobu frazému vliv zvolený rým, v próze zase naopak příznak vyplývající z děje a promluv jednotlivých postav.

Vůbec k nejpoužívanějším jednotkám ve všech obdobích patří přirovnání. Patrné je též, že umělecký styl bourá formální i lexikální stálost frazeologismů – setkáme se s mnoha typy aktualizací či parafrází, a to ve všech jednotlivých údobích. Rovněž přítomnost internacionalizace je znatelná v každé etapě, akorát se mění vliv jazyka, od latiny, přes němčinu, ruštinu až po angličtinu, která má největší vliv dnes.

Můžeme říci, že obliba frazémů, i jejich základní funkce stylistického prostředku, jsou ve všech čtyřech obdobích shodné.⁵² Odlišnosti jednotlivých typů, funkcí či proměn frazémů v dílech jednotlivých epoch jsou dány především proměnami v rámci jazyka, filosofie, společnosti, či atmosféry doby, které se promítají do podoby textů samotných, i do frazeologie.

Z hlediska jazykového si můžeme všimnout, že dřívější texty měly spíše sklon k multiverbizaci – *Nic mi se nechce dařit dnes / a již jsem chodil ledakdes, / tuším, že jsem navopak vstal, / anebť jsem příliš dlouho spal.* (Veřejstuný syn – T. Mouřenín z Litomyšle), zatímco dnešní upřednostňují univerbizaci, někdy i navzdory pravidlům

⁵² I když je v novodobé literatuře na fráze nahlíženo často pejorativně, v textech jsou autory ironizovány rovněž za pomoci fráží, které tak stále představují jeden z hlavních stylistických prostředků

pravopisu – *Čtu z novin stále bůhnásud' /a z rozmluv slyším láskyviny* (Krajina 69 - J. Červenka). Patrná je souvislost s životním stylem, dříve se dlouhé hodiny trávily v kostelech, či při vyprávění za dlouhých večerů, takže autoři pojednávali téma ze široka, s množstvím opisů a citátů, a to dokonce i v útvarech satirických – *Neplicht' jse tu, kdež neslušíš, / osob, místa šetřit musíš. / Nemůžt' nijakž jabku hovno / ve všem všudy býti rovno. / Nospomanatamus : Hovno rozplyne na vodě, / jabko plyne v své podobě.* (b. Marná sláva a paní Pejcha tohoto světa – M. Dačický). Naopak frazémy posledních desetiletí tepou v rychlém tempu řeči i doby – *kočírovatzemíchcěš / podezřelejživělsěš* (b. Návštěva – M. Balabán).

Rozdíly mezi jednotlivými obdobími shledáme i na základě intertextů, zatímco starší díla citují nejčastěji bibli či antické učence, v textech posledních dvou období nalezneme naopak množství aluzí na literární díla či historii. Mění se i jejich funkce, která byla v prvních dvou obdobích didaktická – *Nehraj! První vyhrání z kapsy vyhání, a poslední prohrání z kabátu.* (Plivník – J. Jungmann), zatímco v posledních dvou obdobích fungují nejčastěji jako nástroj poetizace – *dávám svou sílu do banku / uvidíme jaká to bude hra / sázím na poraženého* (b. Paráda – V. Nárožník), či humorně-ironického ladění – *Tvrdí o něm, že je neobvykle nadaný a že se tomu všichni diví. Kdo se tomu vlastně diví, jsem nikdy nezjistil* (Saturnin – Z. Jirotko).

Výrazně se mění i převládající citový příznak, zatímco v prvních dvou obdobích převládá kladný příznak, násobený hyperbolizací pomocí velkých slov či řečnických figur – *O nebesa! Ó hvězdy! / Když se po nebi beřete, / když své míváte sjezdy, / mně moje srdce kradete* (b. Rozjímání o nebi v noci na jižní božího narození – B. Bridel), v tvorbě novodobější naopak negativní, který se přes dekadenci a absurditu ustaluje na sarkasmu, násobeném vulgárním výrazivem a skepsí⁵³ – *země nekonečných kolaborací a sledů podesranosti, / zem, která má z ostudy kabát (...) který tuto zemi / chtěl míti mostem mezi Západem a Východem, leda hovno, lávkou přes Botič* (b. Čechy – I. Diviš)

Opozice si můžeme všimnout i v rámci spisovnosti či nespisovnosti. Zatímco v prvních dvou obdobích se díla vyznačovala spíše knižním příznakem⁵⁴ – *Sám svobody kdo hoden, svobodu zná vážit každou, / ten kdo do pout jímá otroky, sám je otrok* (Předzpěv ku Slávy dceři – J. Kollár), ještě v 1. polovině 20. století, bylo ve frazémeh

⁵³ Tento generační pocit charakterizuje Just slovem cool, souvisí s ironizováním, vyhýbáním se projevům nadšení či radosti, a hyperbolizováním věcí negativních, a to nejen v literatuře, ale i v rámci běžného života (Just 2004)

⁵⁴ I ve starších obdobích se setkáme s frazémy zhrubělými – *Hory, skály ohromnější ještě, / než jest hloupost mezi národy, / vede cesty propast bezedná jak / drška armády* (Tyrolské elegie – K. H. Borovský), jejich užití však není samoučelné, jako je tomu u některých novodobějších textů, autor je navíc kombinuje i s frazémy jazykově neutrální, u kterých je expresivnost dosahováno obsahově – *Temná noc jak naše svatá církev / a my jedem z kopce jako mžik* (Tyrolské elegie – K. H. Borovský)

dáváno přednost méně expresivním komponentům – *také na něm bylo vidět, že mu jsou takové řeči milé jako osina v oku* (Nikola Šuhaj loupežník – I. Olbracht), v tvorbě posledních desetiletí jsou naopak v oblibě frazémy nespisovné a vulgární (ukázka viz Příloha č. 2).

Způsob užití frazémů v jednotlivých epochách vychází především z invence každého autora, přesto zvolená poetizace nese i dobové rysy, například užívání velkých slov v poezii v nejstarším období, patos patrný v druhém období, fantazie a tvůrčí inovace etapy třetí, nebo ironický podtón etapy čtvrté (ukázka viz Příloha č. 3)

Výrazně se pozměňuje například pojetí národa či víry (ukázka viz Příloha č. 4), národní ohrožení bylo pocíťováno již v nejstarším období, pak bylo hlavním úkolem povzbuzení národa, stejně jako v dobách válečných, naopak v textech novodobých převládá jízlivost. Podobné je to i s vírou, kdy se přes automatizované frazémy dostáváme až po různé sarkastické aktualizace. Zajímavé je ovšem to, že zatímco vliv frazémů s biblickou motivickou slábné, s liturgickými sentencemi, proplétajícími se běžnou promluvou postav, se setkáme nejen ještě v obrozenecké literatuře – *Nezapírám toho, jest u mne, Bohu chvála, jakýsi dobrý duch* (Plívník – J. Jungmann), ale i v literatuře 1. poloviny 20. století – *Božíčku, co jsem já znala Čechů, se všemi bylo dobré vyjítí.* (Cirkus Humberto – E. Bass), a taktéž v literatuře posledních desetiletí – *„Vid'te! Bože, to je radost! To je radost!“ křičela na mě a vůbec si nevšímala toho, co jsem řekl.* (Zbabělci – J. Škvorecký)

Jednotící prvek či filosofie převládající v daných epochách ovlivňuje volbu frazémů a způsob práce autorů s nimi. V nejstarším období vlivem křesťanství převládaly frazémy s biblickou motivickou a liturgické formule, k nejužívanějším typům patřily axiomy či citáty. V následujícím období zase převládají tradiční přísloví a jednotky s knižním příznakem, často nesené patosem a ozvláštňené různými řečnickými figurami. V literatuře přelomu století a 1. poloviny 20. století frazémy představovaly nástroj pro různé experimenty, ať již v poezii či próze, prostor pro inovace poskytovaly přirovnání, ale i různě aktualizované slovesně jmenné jednotky. V literatuře 2. poloviny 20. století po dnešek zase převládají frazémy s citovým příznakem, obvykle ironickým či negativním, a rutinní fráze, jak je patrné například z Přílohy č. 1.

Přestože by se nabízela generalizace, že frazémy nejprve pomáhaly upevňovat víru, pak podporovat národní uvědomění, následně byly nástrojem tvůrčích experimentů, a posléze kulisou každodennosti, nelze přehlédnout početnou základnu

děl, která nesla jiné znaky. Nicméně můžeme při celkovém náhledu tyto tendence označit alespoň za velmi výrazné či charakteristické.

Při dílčích náhledech bylo patrné, že frazeologismy v dílech nesou také znaky literárního směru, například v baroku stály frazémy na výrazných kontrastech, v impresionismu zase navozovaly určitý dojem. Přínosné je i srovnání frazémů na pozadí určitého žánru, či žánrů spojených shodnou funkcí – například sledování frazémů spojených funkcí didaktickou, v tradičních radách, kázáních, povídkách, baladách, či novodobých parodiích a wellerismech, umožňuje názornější srovnání napříč jednotlivými etapami.

Odhad vývojových tendencí v nejbližší budoucnosti není jednoduchý, vzhledem ke stále narůstající křivce autorů,⁵⁵ a čím dále dostupnější možnosti publikace (internet, e-knihy), se dá ovšem předpokládat, že se budeme setkávat s frazeologií s pestrou škálou příznaků, ať již se týče nespisovnosti (slangů, nářečních jednotek, aj.), tak expresivnosti (vulgarismů, dysfemismů)... Dá se očekávat i pestrý rejstřík samotné frazeologie, neboť i ta je díky internetu dostupnější, a to jak její moderní jednotky, založené na humoru a ironii (Murphyho zákony, situační motta aj.), tak i tradiční frazeologie, z různých historických období, zpřístupněná díky publikaci starších pramenů na internetu. K pokračujícím tendencím bude též nepochybně patřit internacionalizace, její nárůst je patrný i z prostěsdělovacího stylu, či stylu publicistického, skrze které se promítá do literární řeči. A rovněž univerbizace, ovlivněná stylem sms zpráv či chatů, nebo prvky administrativního stylu. Co se týče hlediska tematického či filosofického, jak je vidět z předchozích období, bude zřejmě též ovlivněna charakterem dané doby.

Na závěr můžeme říci, že bylo velmi zajímavé sledovat podobu frazémů a způsob práce s nimi napříč jednotlivými etapami. Pokus o vymezení shodných a rozdílných znaků je však třeba brát pouze jako orientační, protože by si tato oblast zasloužila mnohem podrobnější sondu, a nabízí do budoucna mnoho zajímavých témat k úvahám⁵⁶. Každopádně daná metoda umožňuje nejen získat více informací o podobě frazeologických jednotek, ale též možnost netradičního úhlu nahlížení na literární texty v procesu doby, stejně jako na dobu samou.

⁵⁵ Od nejstarších dob z několika učenců s církevním vzděláním, a hrstky šlechticů či tvůrců z lidu, přes pár desítek nadšenců, majících zájem na povznesení jazyka, a později autorů přinášejících nové tvůrčí formy, po enormní nárůst spisovatelů vlivem společenských potřeb i dostupnějších možností publikace.

⁵⁶ „Umění je bez konce. Bez konce jsou i úvahy o něm.“ (V. Závada)

9. SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- AJVAZ, M. Rebelie je tématem každého uměleckého díla. Festival spisovatelů Praha. [cit. 2012-10-10]. Dostupný z <http://www.pwf.cz/archivy/texty/rozhovory/michal-ajvaz-rebelie-je-tematem-kazdeho-umeleckeho-dila_3020.html>
- ALEXOVÁ, J. Uplatnění frazému v českém barokním kázání Ondřeje de Waldta. In: Holub, Z. (ed.), Genius loci českého jihozápadu. Tradice a současnost. SVKPK, Plzeň 2008.
- ALEXOVÁ, J. Obraz cizích etnik v Čelakovského Mudrosloví národu slovanského ve příslovích. Estetika 38, 2002, č. 2-4.
- BACHMANNOVÁ, J., a kol. Jak se to řekne jinde. Praha : Euromedia Group, 2007.
- BAUER, M. Souvislosti labyrintu. Praha: Akropolis, 2009.
- BEČKA, J. V. Česká stylistika. Praha: Academia, 1992.
- BENEŠ, J. Hříčky se slovy, zvláště cizími. Naše řeč, volume 20 (1936), issue 4-5. [online]. <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=3026>>
- BÍLEK, P. A. Stavitelé křídel. Praha: Fortuna, 1991.
- BÍLEK, P. A. Rekognoskace archivu literárněhistorických východisek. In: Hledání literárních dějin v diskusi. Praha: Paseka, 2006.
- BLAHOSLAV, J. Grammatika česká. Vídeň: I.Hradil a J. Jireček, 1571. [online]. <http://books.google.cz/books?id=IXcCAAAAQAAJ&pg=PA1&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false>
- ČAPEK, K. Marsyas čili na okraj literatury. Praha: Aventinum, 1931.
- ČECHOVÁ, M. a kol. Stylistika současné češtiny. Praha: ISV, 1997.
- ČERMÁK, F. a kol. Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné. Praha: Academia, 1994.
- ČERMÁK, F. a kol. Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání. Praha: Academia, 1983.
- ČERMÁK, F. a kol. Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné. Praha: Academia, 1988.
- ČERMÁK, F. a kol. Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné. Praha: Academia, 1994.
- ČERMÁK, F. Propoziční frazémy a idiomy v češtině. Frazeografia słowiańska [online]. Opole:Uniwersytet Opolski, 2001. <<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:eDLE8WqqAIEJ:ucnk.ff.cuni.cz/doc/propif.rtf+propozi%C4%8Dn%C3%AD+fraz%C3%A9my+%C4%8Derm%C3%A1k&cd=1&hl=cs&ct=clnk&gl=cz>>
- ŽUROVIČ, L. Typologie klení ve slovanských a sousedních jazycích. Souvislosti. (1996.) [online]. <<http://www.souvislosti.cz/296/obsah.html>>
- FILIPEC, J. – ČERMÁK, F. Česká lexikologie. Praha: Academia, 1985.
- HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A. Česká mluvnice. Praha: SPN, 1960.
- HAVRÁNEK, B. Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: Havránek, B., Weingart, M. Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha, 1932.
- HOFMANNOVÁ, B., a kol. Slovník vybraných děl české literatury. Praha: Scientia, 2004.

- HODROVÁ, D. ...na okraji chaosu... Praha : Torst. 2001.
- HRABÁK, J. Novočeská variace na Smilovu „Novou radu“ Slovo a slovesnost, ročník 7 (1941), číslo 2, str. 103-105.
[online]. <http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=391>
- HRABÁK, J. Poetika. Praha: Československý spisovatel, 1977.
- FILIPEC, J. – ČERMÁK, F. Česká lexikologie. Praha: Academia, 1985.
- CHALOUPKA, O., Příruční slovník české literatury, Brno: Kma, s.r.o, 2007
- JANEČKOVÁ, M. Staročeské hláskosloví a tvarosloví. České Budějovice: Pedagogická fakulta, 1989.
- JUNKOVÁ, B. Jazyková dynamika současné publicistiky. Praha: Arsaci, 2010.
- JUST, V. Slovník floskulí. Praha: Academia, 2004.
- KOMENSKÝ, J.A. Moudrost starých Čechů. Praha: SNKLHU, 1954.
- KUŤÁKOVÁ, E., a kol. Moudrost věků. Praha: Svoboda, 1994.
- LINHARTOVÁ, V. Modroznačno (Vznik jedné básně). In: MARTINKOVÁ, V. Čítanka 4. Praha : Tripolia, 2007.
- MARTINOVÁ, M. a kol. Zásobník textů a otázek. Praha: Trizonia, 1994.
- MARTINKOVÁ, V. Čítanka 1. Praha: Tripolia, 2001.
- MARTINKOVÁ, V. Čítanka 2. Praha: Tripolia, 2001.
- MARTINKOVÁ, V. Čítanka 3. Praha: Tripolia, 2001.
- MARTINKOVÁ, V. Čítanka 4. Praha: Tripolia, 2007.
- MATUROVÁ, M. Interkulturní komunikace a psaná publicistika. České Budějovice : FF JU, 2012.
[online] <http://www.theses.cz/id/t6xvfn/DP_Marketa_Maturova.pdf>
- MLACEK, J. – ĎURČO, P. a kol. Frazeologická terminológia Bratislava: JÚLEŠ SAV, 1995.
[online] <http://www.juls.savba.sk/ediela/frazeologicka_terminologia>
- NOVÁK, A. Stručné dějiny literatury české. Olomouc: R. Promberger, 1946.
[online] <<http://kramerius.mlp.cz/kramerius/MShowMonograph.do?id=3508>>
- OUŘEDNÍK, P. Šmírbuch jazyka českého, Praha: Paseka, 2005.
- PAPOUŠEK, V. Gravitace avantgard. Praha: Akropolis, 2007.
- PAPOUŠEK, V. Epistémé, diskurz, paradigma a literární dějiny. In: Hledání literárních dějin v diskusi. Praha: Paseka, 2006.
- PAPOUŠEK, V. – TUREČEK, D. Hledání literárních dějin. Praha: Paseka, 2005.
- PETRŮ, E. Úvod do studia literární vědy. Olomouc: Rubico, 2000.
- PISTORIUS, V. Stárnoucí literatura. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991.
- PIXOVÁ, Ž. Frazémy a jejich funkce v textech různých funkčních stylů. České Budějovice : FF JU, 2010.

[online] http://www.theses.cz/id/niqqih/downloadPraceContent_adipIdno_14162

PLACHETKA, J. Velký slovník citátů a přísloví. Praha: AV ČR. 1996.

PORÁK, J. Chrestomatie k vývoji českého jazyka (13.-18. století). Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979.

SALIVEROVÁ, Z. První lži. In: MARTINOVÁ, M. a kol. Zásobník textů a otázek. Praha: Trizonia, 1994.

SKÁCEL, J. Třináctý černý kůň. Praha: Blok, 2001.

SVĚTLÍK, E. Půvab poetiky. Praha: ARSCI, 2009.

STICH, A. Všechno je jinak a většinou složitě: Jak to skutečně bylo s českým jazykem a literaturou v pobělohorském období. Britské listy. (1996-2001). [online].
<<http://www.britskelisty.cz/9709/19970911a.html>>

STICH, A. Tři jazyky v jedné zemi. Britské listy. (1996-2001) [online].
<<http://www.britskelisty.cz/9809/19980914c.html>>

ŠTĚPANOVOVÁ, L. K etymologii frezeologismů s vlastními jmény. Naše řeč, ročník 72 (1989), číslo 1. [online]. <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=6812>>

TUREČEK, D. Česká literatura Národního obrození. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 1993.

TUREČEK, D. Čtyři otázky metodologie literárních dějin. In: Hledání literárních dějin v diskusi. Praha: Paseka, 2006.

VODIČKA, F. Svět literatury I. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1992.

ZAJAC, P. Konštruktory romantizmu v české a slovenské literatúre. In: Hledání literárních dějin v diskusi. Praha: Paseka, 2006.

ZAORÁLEK, J. Lidová rčení. Praha: Aurora, 1996.

ZMRZLÍKOVÁ, J. Přísloví ve fínštině a češtině. Brno: FF MU, 2006.
[online] <http://is.muni.cz/th/109829/ff_b/>

ABZ.cz: slovník cizích slov (2005) [online]. <<http://slovník-cizich-slov.abz.cz/>>.

Antologie Vrh křidel – česká poezie (nejen) 20. století. (2012) [online].
<<http://www.petrfabian.cz/antologie/index.html>>

Bible svatá (2012) [online]. <<http://biblesvata.webzdarma.cz/>>

Česká čítanka (2012) [online]. <<http://texty.citanka.cz/>>

Český národní korpus (1994) [online]. <<http://ucnk.ff.cuni.cz/index.php>>.

Digitální knihovna Městské knihovny v Praze. (2003 – 2009) [online].
<<http://kramerius.mlp.cz/kramerius/>>

Internetová jazyková příručka (2008) [online]. <<http://prirucka.ujc.cas.cz/>>.

Google Knihy (2012) [online]. <<http://books.google.cz/>>

Hledání literárních dějin v diskusi: záznam diskuse z literárněvědného kolokvia konaného 22. a 23. září 2005 v Českých Budějovicích / ed. Jan Wiendl. Praha : Paseka, 2006.

Jirizacek.cz (2004) [online]. <<http://www.jirizacek.cz/>>

K jazyku a stylu českých barokních textů. I. / [kol. aut.] České Budějovice : Jih Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 1998.

Malý frazeologický slovník (2010) [online]. <<http://slovník.dovrecka.sk/frazeologicky-slovník/>>.

Portál české literatury (2013) [online]. <<http://www.czechlit.cz/>>

Slovník české literatury po roce 1945 (2006–2011) [online]. <<http://www.slovníkceskeliteratury.cz/>>

Revolver revue (2012) [online]. <<http://www.revolverrevue.cz/>>

Tea-art.cz (2012) [online]. <<http://www.tea-art.cz/>>

Taxus Bohemica (2012) [online]. <http://www.v-art.cz/taxus_bohemica/obsah.htm>

Sorela (2012) [online]. <<http://www.sorela.cz/>>

To nejlepší z české poezie 19. století. Praha: Levné knihy KMa, 2005.

Vývoj českého jazyka a dialektologie. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1971.

Wikipedia (2012) [online]. <http://cs.wikipedia.org/wiki/Hlavn%C3%AD_strana>

Wikizdroje(2012)[online].<http://cs.wikisource.org/wiki/Wikizdroje:Hlavn%C3%AD_strana>

10. SEZNAM TEXTŮ PODLE OBDOBÍ

1.OBDOBÍ

Alexandreis

Desatero kázanie božie

Frantova práva

Hádání Prahy s Kutnou Horou

Hospodine, pomiluj ny

Jměj se dobře, srdečko

Komedia nová o vdově

Ktož jsú boží bojovníci

Latinsko-česká žebrová píseň

Legenda o Sv. Prokopu

Musí býti ohlášeno

O selské kněžně Boženě (Kněžna ze sedlky)

Středověká žakovská poezie

Tkadleček

Závišova píseň

Na slavnost svatě Anny, matky nejsvětější Panny Marie – B. H. Bílovský

Co Bůh? Člověk? – B. Bridel

Rozjímání o nebi v noci na jižní božího narození – B. Bridel

Mala mulier - mala herba sunt probata ista verba – M. Dačický

Ožralství jest zoumyslné nezdraví a bláznovství – M. Dačický

Marná sláva a paní Pejcha tohoto světa – M. Dačický

Hic est Der Papáček – M. Dačický

Přátelství pro zisk činěné...– M. Dačický

Lev znamená České země – M. Dačický

Nová rada – S. Flaška

Rada otce synovi – S. Flaška

Cesta z Království Českého do Benátek – K. Harant

Postila – J. Hus

Stesk na ženitbu – Hynek z Poděbrad

Labyrint světa a ráj srdce – J. A. Komenský

Jarmareční interludium ze sborníku Jiřího Ev. Košetického

Ó, láske, kdož z nás vypraví – F. Kadlinský

Lamentatio Rusticana – V. F. Kocmánek

Rakovnická vánoční hra – J. Libertin

Vejstupný syn – T. Mouřenín z Litomyšle

Knížky o šašiech – T. Štítný

O robotě – F. J. Vavák

O třech ženách schytrálých – Z veršů Jiřího Volného

2.OBDOBÍ

Zrcadlo příkladů k naučení a obveselení – A. Borový

b. Versus memoriales – K. H. Borovský

b. Ach, není tu, není – K. H. Borovský

b. Tyrolské elegie – K. H. Borovský

b. Dostí nás – S. Čech

b. Ve stínu lípy – S. Čech

Nový epochální výlet pana Broučka, tentokráte do XV. století – S. Čech

Pravý výlet pana broučka do měsíce – S. Čech

b. Svatební košile – K. J. Erben

b. Zlatý kolovrat – K. J. Erben

b. Záhořovo lože – K. J. Erben

Zlatovláska – K. J. Erben

b.*Žitné pole – V. Hálek

b.*Ten není rekem největším – V. Hálek

O Bendovi – Š. Hněvkovský

Děvín – Š. Hněvkovský

Filosofská historie – A. Jirásek

Plívník – J. Jungmann

Každý něco pro vlast – V. K. Klicpera

Točník – V. K. Klicpera

b. Předzpěv ku Slávy dceři – J. Kollár

b. Máj – K. H. Mácha

b. Svému srdci – V. B. Nebeský

Babička – B. Němcová

Divá Bára – B. Němcová

b. Balada o Polce – J. Neruda

b. Romance o Karlu IV. – J. Neruda

b.Vzhůru již hlavu, národe – J. Neruda

b. Vrána a liška – A. Puchmajer

Výminkáři – K. V. Rais

Zapadlí vlastenci – K. V. Rais

Prodaná nevěsta – K. Sabina

b. Je proti nám, kdo není s námi – J. V. Sládek

Žádost mistra Trnky – L. Stroupežnický

Naši furianti – L. Stroupežnický

Obležení Prahy od Švédů – J. N. Štěpánek

Bludné duše – V. B. Třebízský

Dobré přísloví – J. K. Tyl
Strakonický dudák – J. K. Tyl
b. Bůh všudy přítomný – K. A. Vinařický
b. Píseň pracovitých dívek – K. A. Vinařický
b. Za trochu lásky – J. Vrchlický

3.OBDOBÍ

Cirkus Humberto – E. Bass
Lidské tělo – E. Bass
Klapzubova jedenáctka – E. Bass
b. Ostrava – P. Bezruč
Nový Ikaros – K. Biebl
RUR – K. Čapek
Ukradený kaktus – K. Čapek
Ideální byt – K. Čapek
Továrna na absolutno – K. Čapek
Městečko na dlani – J. Drda
Hrátky s čertem – J. Drda
b. * Dnes nevyzval ji věru ani k tanci – V. Dyk
b. Země mluví – V. Dyk
b. To je teď celá moudrost moje – F. Gellner
b. Všední den – F. Gellner
b. Po nás ať přijde potopa – F. Gellner
b. Což páni spisovatelé – F. Gellner
Do třetího a čtvrtého pokolení – J. Herben
b. Praze – F. Halas
Host do domu, Bůh do domu – J. Hašek
Osudy dobrého vojáka švejka za světové války – J. Hašek
Saturnin – Z. Jirotko
b. Splýn – J. Karásek ze Lvovic
b. Dobrá partie – J. S. Machar
b. Sloky literární – J. S. Machar
b. Podaná ruka – S. K. Neumann
b. Vstupní modlitba – S. K. Neumann
b. Gobelín – V. Nezval
b. Abeceda - V. Nezval
b. Plískanice - V. Nezval
b. Rondel – V. Nezval
b. Deštivé obrazy – V. Nezval
b. Odpočinutí – V. Nezval

- b. Album – Nezval
- b. Náměsíčník – Nezval
- b. Sonet noci svatojánské – R. L. Novák
- Bylo nás pět – K. Poláček
- Nikola Šuhaj loupežník – I. Olbracht
- b. Podzim – K. Toman
- b. Září – K. Toman
- b. Já nikdy nechci dohotoven být – A. Sova
- Na vlnách T. S. F. – J. Seifert
- Stříbrný vítr – F. Šrámek
- Měsíc nad řekou – F. Šrámek
- Hrdelní pře anebo přísloví – V. Vančura
- Rozmarné léto – V. Vančura
- Konec starých časů – V. Vančura
- Markéta Lazarová – V. Vančura
- Konec vše napraví – V. Vančura
- b. Co na světě mám rád – J. Voskovec, J. Werich, J. Ježek
- b. Svět patří nám – J. Voskovec, J. Werich, J. Ježek
- b. *Odkud? – R. Weiner
- b. Ve dvou polohách – R. Weiner
- b. Cesta pěšky – V. Závada

4.OBDOBÍ

- Čekání na telefon – M. Ajvaz
- Chobot – M. Ajvaz
- b. Návštěva – M. Balabán
- b. Za podzimního navečera – K. Bodlák
- b. Mezi lidmi – K. Bochořák
- b. *Nad telčský náměstím – E. Bondy
- Otec v restauraci aneb Žerty stranou otče – E. Bondy.
- b.*Měsíc krásný jako – E .Bondy
- Krok, sun, krok – T. Boučková
- b. Blues o životě naší doby – Z. Bratršovská
- b. Jméno! – L. Brožek
- b. Co za srdce generále – L. Brožek
- b. Ať orel krásy zobák zatne – I. Blatný
- b. Tulák spí na louce – I. Blatný
- b.Milenky obecně prospěšné – D. Čaplyginová
- b. Krajina 69 – J. Červenka
- b. Pohádka pro princeznu Batyty – V. Daněk

- b. Čechy – I. Diviš
- b. V pustých parcích – S. Dvorský
- b. Otázky – E. Frynta
- b. Mozart – J. Hájek
- b. Citáty – F. Halas
- b. Láska – J. Hanzlík
- Zahradní slavnost – V. Havel
- Taneční hodiny pro starší a pokročilé – B. Hrabal
- b. Rudoarmějci – V. Holan
- Narození Sysifovo – M. Holub
- Achilles a želva – M. Holub
- b. Variace na renesanční téma – V. Hrabě
- b. Malá pohádka o řepě – F. Hrubín
- b. Litvínov – J. Hutka
- Z Písňové tvorby – J. Hutka
- b. Havlíčku, Havle – J. Hutka
- Důtka ředitele školy – E. Gogela
- b. Překlepy 1 – J. Hiršal, B. Grögerová
- Z technologie textů – J. Hiršal, B. Grögerová
- b. *Získala jsem darem – B. Grögerová
- Dotazník – J. Gruša
- b. V třiatřicátém roce svého věku – P. Kabeš
- b. Probíral jsem se živly a ony mnou – P. Kabeš
- b. Kainovo blues – J. Kainar
- b. Ptal se včera pána pán – J. Kainar
- b. Malá půlnoční hudba – J. Kainar
- b. Salóny – Z. Kaprál
- b. *Unesu tě do krajiny snů – A. Kaufmann
- b. Čtvrtek – A. Kaufmann
- b. Všenápravy – A. Kaufmann
- b. Symptomy – A. Kaufmann
- b. Consilium abeundi – A. Kaufmann
- b. Debakl - A. Kaufmann
- b. Úterý - A. Kaufmann
- b. Bludy - A. Kaufmann
- b. Poezie – J. Kolář
- b. *Píšeš-li – J. Kolář
- b. Aby zahynulo – J. Kolář
- Kde je zakopán pes – P. Kohout
- b. Listopad – P. Kopta

- b. Já ráda vzpomínám – P. Kopta
- b. Tak tohle zdá se být až příliš nadějně... – J. H. Krchovský
- b. Con Amore – K. Křepelka
- b.*Má odysea – K. Kryl
- b. Pasážová revoluce – K. Kryl
- Žert – M. Kundera
- b. Štědrý koník – V. Lacina
- Ten, který bude – V. Macura
- b.Johann Sebastian Bach z Paříže – Anně Magdaleně – R. Matys
- b. V kraji mé matky hora Džbán – S. Mareš
- b. Snad nám naše děti prominou... – Vladimír Merta
- Bubáci pro všední den – K. Michal
- b. Loupežníci šavlíčka a trachta táhnou zimním podvečerem – K. Milota
- Zcestymluv – J. Mlejnek
- Válka pokračuje – J. Mucha
- b. Paráda – V. Nárožník
- b. Rady do života - J. Nedvěd
- Krásná čarodějka – V. Neff
- Manon Lescaut – V. Nezval
- b. Zpěv míru – V. Nezval
- b. Dokud se zpívá – J. Nohavica
- Vážení přátelé, ano – L. Pecháček
- b. Báseň v próze – P. Rut
- b. Skřítci – J. Salaquardová
- Honzlová – Z. Saliverová
- Věneček šalvějí – J. Seifert
- b. Na rodnou řeč – I. Skála
- Paříž! Paříž! – Petr Skarlant
- b. Psi život – A. Skýpala
- b. Cogito ergo sum – E. Světlík
- b. Epigram – E. Světlík
- b. Říjen – K. Sýs
- b. 1 – K. Sýs
- b. Pátek – K. Sýs
- b. Květen – K. Sýs
- b. 5 – K. Sýs
- b. 2 – K. Sýs
- b. Únor – K. Sýs
- b. Březen – K.Sýs
- b. Srpen – K. Sýs

b. Září – K. Sýs
b. Židle – K. Sýs
b. Prosinec – K. Sýs
b. Kohoutova smrt – J. Šalamoun
b. Pád předchází pýchu – K. Šebek
b. Říjen – K. Šiktanc
Zbabělci – J. Škvorecký
b. Neudivuj sečtělostí – P. Šrut
b. Volba – J. Štroblová
b. Říkadlo – J. Štroblová
Konec světa – J. Topol
Příkázání o hoři z nerozumu – Z. Trojanová
Vyhnání Gerty Schnirch – K. Tučková
b. Víčka – J. Typlt
b.*Pravil kat – B. Vaněk
b. Co jsi – J. Vladislav
Haprdáns neboli Hamlet princ dánský – I. Vyskočil
Hrách na stěnu – M. Uhde
Báječná léta pod psa – M. Viewegh
Rub a líc; Krev a Mlíko – J.Voskovce a J.Wericha
b. Rozhovor – O. Wenzl
b. Díky - J. Žáček
b. Prostopravdy – J. Žáček
b. Mám rád - J. Žáček
b. V kavárně – J. Žáček
Kdo se směje naposled... – J. Žáček
Ráno modřejší večera – J. Žáček
b. Má vlast – J. Žáček

PŘÍLOHY

Příloha č. 1

LYRIKA

nemohu nabídnout zub za zub času
oko za oko bych ale dal
když slídím po počasí točitými schody
z kamene
když píšu svoje jméno
do rubriky pozorovatel
(b. V třiatřicátém roce svého věku – P. Kabeš)

DRAMA

Martin: Ach bože, to je bída... Vypustíš z huby jedno nerozumý slovo, a sto párů volů už ho nevtáhne zpátky. Co se dá dělat, Káčo, pojd'!
(K publiku) Tak ta komédyje vzala takovej divnej konec: loupežníka sem zachránil vod pekla, poustevníka sem zachránil vod pekla, a za toho teď budu mít s Káčou já sám...
(Hrátky s čertem – J. Drda)

EPIKA

„Ano, právní cestou. Jsem právník, tak právní cestou.“
„V zemi bez práva,“ doplnil otec. „Nezdá se ti, že je v tom cosi neřešitelného?“
Dotkl se zřejmě čehosi citlivého, neboť Kvidova matka zareagovala velmi podrážděně:
„Zato ty bojuješ za pravdu v truhlářský dílně!“
(Báječná léta pod psa – M. Viewegh)

Příloha č. 2

PŘÍZNAK

Potom pěkně vychází
jako kníže postupuje,
po nebi se prochází
slunce, tak den vyměřuje.
(b. Rozjímání o nebi v noci na jižní božího narození – B. Bridel)

Ejhle, jak měsíček
spanile vychází!
kolik jej hvězdiček
na nebi provází!
(b. Bůh všudy přítomný – K. A. Vinařický)

Oblaka smutná, smutno pod oblohou,
to vyšla z domu jistě levou nohou.
A dešť, ten lil se celý den.
(b. * Dnes nevyzval ji věru ani k tanci – V. Dyk)

Měsíc krásný jako kurva se skryl za mraky
Z okna proudí ledový vzduch
(b.*Měsíc krásný jako – E. Bondy)

Příloha č. 3

ČAS

bud' ode všech velebená
na časy bezkonečný!
(b. Ó, lásko, kdož z nás vypraví – F. Kadlinský)

potomkové naši, jaké sme, vaši předkové,
měli těžké časy,
dokud ta robotota byla
(b. O robotě – F. J. Vavák)

Hosté čekají, čeká kvas,
a jako střela letí čas. —
(b. Svatební košile – K. J. Erben)

Hluboké ticho. – Kapky hlas
svým pádem opět měří čas.
(b. Máj – K. H. Mácha)

Ty jabloně nad mořem zlatých klasů
mi šeptají o blahu zašlých časů,
(b. Ve stínu lípy – S. Čech)

Můj vzdor se zchladil volnou sprchou času,
(b. Po nás ať přijde potopa – F. Gellner)

Malověrní Čas kostižerný
jí jenom krásu dal
(b. Praze – F. Halas)

Sloupkové hodiny s hracím strojkem odměřovaly čas za klidných večerů, které jsem
trávil v mohutné ušaté lenošce
(Saturnin – Z. Jirotko)

V jistotě, že čas stejně rozplete i další lži a poskytne nám důkazy mnohem lepší,
zůstávám s pozdravem.
(Kde je zakopán pes – P. Kohout)

Příloha č. 4

VÍRA

Já ten nejmenší cvrček
k nohám trůnu jeho padám,
zeměplazý červíček
cosi v temnostech předkládám!
(b. Co Bůh? Člověk? – B. Bridel)

Jak tuto noc tmavou
měsíc ozařuje,
tak Pán Bůh svou mocí
všecko naplňuje.
(b. Bůh všudy přítomný – K. A. Vinařický)

Božekují božekují
berou jméno nadarmo
v ničemnosti všehodnosti

Vzala víra nohy na ramena
(b. Citáty – F. Halas)

Na západě nad horami rudý pás
předpovídá lepší boží čas? Jen větší mráz
(b. Loupežníci Šavlička a Trachta táhnou zimním podvečerem – K. Milota)

NÁROD

Tak lva mordují a loupí,
rvou jse oň jako kohouti.
(b. Lev znamení České země – M. Dačický)

bude-li každý z nás z křemene,
je celý národ z kvádrů!
(b. Vzhůru již hlavu, národe – J. Neruda)

Nevyhubí tě zášť zuřivá
národe můj mečem ukovaný

Kolikrát jsi spadl ze snů lešení
střapatý vlas pýchy z čela sedřený
(b. Cesta pěšky – V. Závada)

Ta země, která rodí kacíře
a uhrančivě krásné zlatovlásky,
kde všichni věří jen své nevíře
(b. Má vlast – J. Žáček)